

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVI (2018),
Книжка / Issue 1

ОЩЕ ЗА МЕХАНИЗМА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА В БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ VIII В.

Стефан ЙОРДАНОВ

ONCE AGAIN ON THE MECHANISM OF THE POLITICAL CRISIS IN THE BULGARIAN STATE DURING THE VIIITH CENTURY

Stefan YORDANOV

Abstract: The political crisis of the VIIIth century has a determining role in the historical development of the First Bulgarian Empire. In the article the Idea is developed that apart of the so far explanations of the the crisis of the VIIIth century as based on the struggles for power between the noble clans, this crisis was also a crisis of the supreme rulership's power. And on the second place, the crisis of the supreme rulership's power was provoked by the strong rivalry between the offices of a specific, in the Bulgarian exemple – ethnospecific phenomenon, the so-called co-regency or double rulership institution. In analyzing some of the vicissitudes of that rivalry, the author supports the interpretation of the events, as was suggested by V. Beshevliev and Georgui N. Nikolov. According to the author a little but very important addition has to be introduced in their interpretation, namely that the supreme, but formal ruler was the Kavkhanos, and the real supreme ruler was the so-called Khan syu-begi.

Key words: V. Beshevliev, Georgui N. Nikolov, crisis of the VIIIth century, double rulership institution.

В историята на създадената в края на VII в. българска държава още следващият VIII век е време, в което тя е трябвало да отстоява съществуването си. През този период от развитието ѝ в нея настъпват събития от вътрешно- и външнополитическо естество, които се категоризират в литературата като сериозна политическа криза. Възловите моменти в тази криза се очертават от няколко похода на Византия срещу българската държава и от сравнително бързо редуване на владетели в някакво противоборство, в хода на което някои от тези владетели търсят убежище във Византия. От времето на В. Н. Златарски тази криза се определя като резултат от противоборство на претендиращи за владетелския пост болярски родове, променили дълго господствалата династия на Дуло и групирани се в про- и антивизантийска „партии“. Приема се, следователно, че в борбата за властта някои родове прибегвали до външна помощ, но някои от вътрешните механизми на тази политическа криза са обект на противоречиво тълкуване, на един аспект от което ще се спра в настоящото изложение. Във връзка с това ще направя частични наблюдения върху следните въпроси – без да спазвам точно реда, в който тук са изброени – а именно:

1. Основни известия за политическата криза през VIII век и картината на социално-политическата история, възстановима на тяхна база
2. Система на длъжностната и ранговата титулатура на Първото българско ханство / канство / каганат / царство / държава – параметри, доловими въз основа на известията за политическата криза през VIII век.
3. Детерминираност на политическата криза през VIII век от спецификата на функциониране на потестарно-политическата система на I българско ханство / канство / каганат / царство / държава.
4. Опит за етимологическо изясняване и историко-политологически анализ на някои термини от титулатурата на I българско ханство / канство / каганат / царство / държава.

I.1. Нашите известия за интересувания ни **период на политическата криза през VIII в.** в Първото българско царство са действително и недостатъчни, и малоречиви, и противоречиви. Това детерминира определянето на VIII в. като „Тъмният век” в историческото развитие на Първата българска държава (като заглавие в книга на Иван Божилов¹). Тук няма да се опитвам да прибавям нещо ново въз основа на анализа на тези известия в картината на политическата история през този период, респ. във все още съдържащата известни неясноти последователност на представителите на стоящата начело на държавата върховна власт; ще подчертая само онези моменти, в които несъмнено обществото е било разтърсвано от вътрешни противоречия.

На първо място, приема се, че с идването на власт на хан Кормисош се извършва **династична смяна** – идва на власт родът Вокил (721 г.)².

Второ, хан Винех, е свален и е избран хан Телец от рода Угаин, което става при **вътрешни размирици** (760 г.).

Следва **нов преврат** – така е категоризиран от В. Н. Златарски – и на власт идва хан Сабин (765 г.).

Заражда се недоволство от управлението на Сабин, категоризирано също от В. Н. Златарски като „**бунтът на боилите**”, Сабин бяга във Византия и на власт идва хан Умар (765 или 766 г.).

Намеса на Константин V Копроним във вътрешните работи на България предизвиква **нови междуособици**; следва период, окачествен от В. Н. Златарски като „**Междущарствие в България**”, на власт идва хан Паган (767 г.).

Добре се вижда, че „Тъмният век” действително е белязан от много голямо напрежение в социално-политическите отношения, което основателно може да се определи като криза във върховната държавна власт. Две важни характеристики на социално-политическите отношения на тази криза също е необходимо да бъдат изтъкнати.

Първо, това е остротата на противоречията, които обичайно водят до кървави сблъсъци – конкретно, до избиването на политическите противници.

Второ, това е институционалната характеристика на социално-политическата организация по време на тези събития, в рамките на която са регистрирани елементи на потестарно-политическата система на обществото [по-нататък: ППС], вероятно взимали участие в политическите противоборства, и които представляват изява на **един специфичен социално-политически феномен – т.нар. двоична владетелска институция**.

В предложеното изложение ще разгледам някои аспекти на събитията от VIII век, като основно ще ме занимава въпросната двоична владетелска институция, както и отговорът на въпроса има ли тя отношение към бегло очертаната по-горе политическа криза.

I.2. Представите за царската власт у прабългарите преди формирането на Първото българско царство и в епохата на Първото българско царство страдат от един традиционалистки подход, в който институцията е исконно монархична, като е подложена на влияние от страна на Византия – едностранно и рушително. По принцип в такава констатация се съдържат и верни наблюдения по въпроса, но обичайно те са в основата на подминаването или отхвърлянето на анализа на В. Бешевлиев, който вижда в събитията от VIII век изява, освен другото, и на факта на функционирането в управленската система на Първото българско царство на т. нар. двоична владетелска институция. Да се отхвърля търсенето на този специфичен модел на върховната монархична власт, прозиращ в данните за историческите процеси през VIII, а и не само за VIII век, намирам за недостатъчно обосновано, респ. интерпретацията на В. Бешевлиев трябва поне да остане *sub judice*.

I.3. На двоичността на владетелската институция у прабългарите е обърнато внимание относително отдавна [вж. още: **Pritsak, O.** 1955, S. 63, anm. 5]. След проучванията на Веселин Бешевлиев върху тази възможна типология на владетелската институция в Първото българско царство [**Бешевлиев, В.** 1981 и др.] сред съвременните български медиевисти прибавя нови наблюдения Георги Н. Николов [**Николов, Г. Н.** 2002]. Изводите в студията на Георги Н. Николов, посветена на този въпрос, са резюмирани от В. Гюзелев в главата „Допълнения” на книгата му за кавханите и ичиргу

¹ Глава III, „България 700–800 г. Тъмният век”, от дял II, „Варварска България 681–852”, в: **Божилов, И.** 2017.

² Събитията имат датировка, която в една част все още е дискуссионна, тук привеждам датите съгласно хронологията, възприета в: **Примов, Б., Цанкова-Петкова, Г.** 1981, с. 110–130.

боилите [вж. **Гюзелев, В.** 2007, с. 228–229], без да вземе отношение към въпроса. У В. Гюзелев изводите на Георги Н. Николов са представени по следния начин:

Георги Н. Николов смята, че „като останка от стара тюркска традиция в Българското ханство съществувал двойно функционален владетелски институт”. Съвладетели (хан и кавхан) били: Тервел и Кормесий, Кормисош и Сивин, Умор и Паган, Токту и Баян. Той привлича случая с упоменаването на името/титлата **кампаган** и го приема за първо фиксиране на титлата кавхан. Такова резюмиране на изводите в проучването на Георги Н. Николов действително е възможното най-кратко и едновременно точно тяхно представяне³.

Впрочем, допускано е, макар и без детайлизиране на наблюдението, че управление от двама владетели е било налице и у прабългарите още в периода преди възникването на Първото българско царство; в случая се позовават на сведения на Йоан Малала и Теофан Изповедник, които съобщават за двама български вождове, респ. владетели от събитията през 538 г. (δύο ῥήγες – Булгар и Дронг)⁴.

Проблемът дали е съществувала двоична владетелска институция в Кубратова България практически не е анализиран.

II. Първото, на което искам да обърна внимание във връзка с евентуалното присъствие в постарно-политическата система на Кубратова България и на Първото българско царство на двоичната владетелска институция и евентуалната ѝ роля като един от важните фактори, предопределящи хода на събитията (на някои от които – неоспоримо) – това е спецификата на двоичната владетелска институция, представляваща феномен, който не е типичен единствено за българското общество. Тъкмо напротив, **типологичните паралели на феномена са относително многобройни, бих ги окачествил като инварианти на дори универсално явление**. Ако илюстрирам съвсем накратко този феномен, то следва да се посочи, че той се среща в редица от т.нар. традиционни общества. Няколко примера:

II.1. Дуалната институция на двойката длъжности „сакрален – профанен владетел” била налице в доколониален Бенин [**Бондаренко, Д. М.** 1995, с. 140–141, с лит.]. Същата двойка сакрален – „светски” вожд се наблюдава и у **Ticoria** в Полинезия; при това, независимо че в представите на тикопийците властта като такава принадлежала на първия, то изпълнителната власт, както я окачествява Баландие [**Баландие, Ж.** 2000, с. 83–84], властта с реални административни пълномощия, била властта на „светския” вожд, **magu**. Дихотомията “върховен жрец – върховен вожд” съществува и на островите Тувалу в Полинезия, при което длъжностите са „по средата” в историческото движение от изборност към наследственост [**Бутинов, Н. А.** 1982, с. 33–34]. Трудно е да се каже дали е съществувала сакрализация на вождовете в обществата на Антилските острови, но и там като че ли се долавя съществуването на двойката върховен вожд и военен вожд [вж. повече у **Александренков, Э. Г.** 1976, с. 151–152]. Искам да отбележа обаче, че наличието на тази двойка от върховни длъжности – военачалническата длъжност редом с длъжността на сакралния вожд, респ. владетел, наличие, което е обявявано за една от специфичните черти на африканските чийфдъми и ранни държави, се оказва явление, в исторически ранен негов инвариант типично още за ирокезите [**Claessen, Н. J. M.** 1981, р. 73; **Куббель, Л. Е.** 1988, с. 82–83]. Военачалническа редом с „кралската” институция е налице и в градовете-държави (както често са окачествявани) на майте [вж. повече например у **Пакин, А. В.** 2000]. Но да се върнем в Стария свят. А. А. Молчанов, стъпвайки върху редица изследвания на този случай, развива идеята за функционирането на дуална владетелска институция в Крито-Микенска Гърция [**Молчанов, А. А.** 1999; 1999 а]. В древността такава категоризация вероятно е в сила и за двойката висши магистратури **енси** и **лугал** в древна Месопотамия⁵. Примерите в това отношение вероятно могат да бъдат увеличени. Следва да се има предвид, обаче, че тази двоична институция изрично трябва да се отличава от колегиалните съ-„владетелски” институции от типа на спартанските „царе”, римските консули и други подобни „дуумвирати”. Но това се въпроси, които тук няма да анализирам в детайли.

³ Впоследствие концепцията за двоичната владетелска институция в епохата на Първото българско царство Георги Н. Николов развива и в монографията си „Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България” [**Николов, Г. Н.** 2005, с. 71–76 – разделът „Двама владетели във върховете на властта”].

⁴ **Бакалов, Г.** 1985, с. 86; **Николов, Г. Н.** 2005, с. 71–72, с извори и лит.

⁵ Вж. най-общо за древноизточните примери: **James, E. O.** 1959, pp. 63–70.

II.2. Тази двоична съвладетелска институция е феномен, **широко разпространен сред тюркските и редица други ранносредновековни народи**. Институцията на двамата владетели изглежда е била позната още на хуните⁶. По категоризацията на Петер Голден „... the Türk Qağanate was *grosso modo* a dual Kingship...” [Golden, P. B. 2006, p. 87]⁷. Съществуват и други примери, но в средновековна Европа от времето на формирането и развитието на Първото българско царство най-характерните паралели са примерите на хазарите, на аварите и на унгарците⁸, а по принцип най-често анализирана в качеството ѝ на парадигматичен вариант на феномена е владетелската институция у хазарите. Една от най-широките съпоставки на средновековните инварианти на този феномен осъществява може би **О. Б. Бубенюк** [2011, с. 20–21]: явлението се наблюдавало в онези държави, в които „власт харизматического рода не имеет реальной поддержки в обществе”. Примерите, които той привежда като обосновка за това окачествяване на феномена на двоичната владетелска институция, включват: институциите на шогун и на микадо в средновековна Япония; институцията на владетеля Мамай при Джучидите в Златната Орда; институцията на емира Тимур в държавата на Чагатаидите; институцията на султаните Аюбиди при Фатимидските халифи в Египет; институцията на династията на везирите Бармакиди при Абасидските халифи. Хенри Класен привежда почти същите примери; той пише буквално: „Similar governmental structures and problems are reported from Manchu China, where the emperor lost his power to his eunuchs, the *Regnum Francorum*, where the *mayordomos* grasped power from the Merovingian kings, Nepal, where the Rana family succeeded in holding a hereditary prime ministership for more than a century, and Japan, where the *shogun* overshadowed the emperor.” [Claessen, H. J. M. 1986, p. 116, с лит.] Институцията на двоичната владетелска власт изглежда се регистрира и у източните славяни [вж. напр. Бейлис, В. М. 1992; Лисюченко, И. В. 2012, и др.], а изглежда и у балтските народи, конкретно в средновековната литовска държава [вж. напр. Deveike, J. 1950, pp. 392–405; Rowell, S. C. 2014, pp. 67–69, с лит.].

Тук няма да се спирам на природата и генезиса на тази двоична владетелска институция. Според А. Алфьолди у номадите тя е следствие от „the common two-fold division of the tribal union” [Alföldi, A. 1933, pp. 28–39; цит. по: Czeglédy, K. 1966 [2004], p. 8]. Наличните данни и за традиционните народи, и за древността, и за средновековието, позволяват да се поддържа и друго възможно обяснение – произхода ѝ от развилата се още в късната родово-племенна епоха дихотомия между сакралната и военачалническата вождески власти⁹. Към именно такова обяснение се насочва в монографията си **И. В.**

⁶ Обичайно двоичната владетелска институция у хуните се илюстрира чрез информацията на **Йорданес** за съвместното управление на Октар и Роа, а след това – на Атила и Бледа (Getica, 180: Is namque Attila patre genitus Mundzucio, cuius fuere germani Octar et Roas, qui ante Attilam regnum tenuisse narrantur, quamvis non omnino cunctorum quorum ipse. Post quorum obitum cum Bleda germano Hunnorum successit in regno [цит. по: Maenchen-Helfen, O. 1973, p. 81; срв. и **Йордан, О происхождения гетов...**, с. 151]) и респ. чрез информацията у Приск [цит. по: Дестунис, Г. С. 1861, с. 18–19]. Срв. Дестунис, Г. С. 1861, с. 19, бел. 3; Pritsak, O. 1955, S. 63, anm. 4; и др. Дуалната владетелска институция у хуните е категоризирана като „stratified dual kingship”, с пояснение „one king being the senior over the other.” [Mingarelli, B. 2018, p. 36–37].

⁷ В по-пълнен цитат твърдението на Петер Голден гласи буквално следното: „[—] ... the Türk Qağanate was *grosso modo* a dual Kingship, one of the Key elements in the Khazar sacral kingship, but in other respects different from it.” Бих отбелязал във връзка с това, че в рамките на общата типология са били застъпени различни инварианти.

⁸ Съгласно историографската справка у **Георги Н. Николов** [2002, с. 39, с препратка към Alföldi, A. 1933, 28–39 old.; същата препратка и в книгата му: **Николов, Г. Н.** 2005, с. 71, бел. 44] теорията за съвладетелския институт при степните народи е развита най-напред от унгарския изследовател Андраш Алфьолди (1895–1981). За двоичната владетелска институция у аварите Георги Н. Николов препраща към подробния преглед у **Pohl, W.** 1988, S. 293–300. Примери за dual-king steppe empires: **Kim, H. J.** 2013, pp. 34–40. Срв. и изброяването на примери за степни държавности с двоична владетелска институция у **Бешевлиев, В.** 1981, с. 45. Едно от последните проучвания за двоичната владетелска институция у хазарите: **Dudek, J.** 2016, s. 282–301. Вж. също и доста пълната историографска справка у **Dalewski, Z.** 2014, str. 19, в това число: **Новосельцев, А. П.** 1990, с. 134 и сл.; **Petrukhin, V.** 2004; 2013; **Golden, P. B.** 1980; 2006; 2007, и др.

⁹ Изрично подчертаване на дихотомията „сакрален – военен предводител”: **Куббель, Л. Е.** 1988, с. 83. Б. В. Трепавлов също акцентува върху този феномен и неговата историческа роля в следната доста точна констатация: „На общеисторическом уровне возможно ставить вопрос о происхождении административно-сакрального дуализма в ранних политиях. Многочисленные факты сосуществования наряду с «вождями» «мудрецов» не только в кочевой

Лисюченко [2012] – двоичната владетелска институция у източните славяни се изграждала от „бездеен” силно сакрализиран владетел и от фактическия владетел – военачалник, водач на т.нар. мъжки съюзи, намиращи се в противоборство помежду си¹⁰.

II.3. Едно кратко описание на двоичната владетелска институция у хазари, авари и унгарци несъмнено ще ни ориентира допълнително в облика на онези примери за този феномен, които евентуално са съпоставими с двоичната владетелска институция на Първото българско царство.

Пълната титла на хазарския хаган била **кюндюх хаган**, а на съвладетеля му – **ишад** (варианти: бек, каган бек, бек шад)¹¹. К. Багреновски говори за **хаган** и **пех**.¹² Съвременните му арабски историци ги представят първия – като сакрализирана фигура с ограничена власт, и втория – като съсредоточил в ръцете си административната и военачалническата власт. В кореспонденцията на хазарския владетел Йосиф (около 950–960 г.) той се представя като хазарски владетел, като не споменава за съвладетел и затова остава неясно дали е с титла каган или бек, но описанието на неговите военни кампании предполага, че той е бил по-скоро бек, макар че е предполагано, че е изпълнявал и двете длъжности¹³.

Термините, с които е названа двоичната владетелска институция у хазарите, също дават известна информация за природата ѝ. Те намират паралели сред термините за обозначаване на властови институции в останалите средновековни държави, най-вече тюркските ранносредновековни държави. Това е очаквано, при условие, че, както се сочи в литературата, хазарите били приемници на Западно-тюркския каганат [вж. напр.: **Pohl, W.** 1988, S. 273]. Титлата каган, независимо от евентуалния нетюркски произход на термина, е най-характерна и почти единствено срещана в тюркските ранносредновековни държави, ако изключим Киевска Русия и спорадично – обозначаването така на предводителите на викингите / варягите. Върховният, сакрализиран владетел е обозначен с термина **кюндюх каган**, с варианти на компонентата кюндюх – кюндюр или кюндю. Според С. Г. Кляшторни думата кундур (кюндюр) „после малоубедительных попыток” за етимология, така и не е получила обяснение посредством тюркската лексика [**Кляшторный, С. Г.** 2005, с. 103]. Действително, тази дума изглежда е заемка; тя според мен произхожда от манджурското *kündü* ‘respect, honor’ или от монголското (в т.нар. Written Mongolian) *kündüle-* (< *küldü-) ‘to show respect’ [**Wang, P.** 1995, p. 5–6], придаващи ясно значение на конструкцията кюндюх каган – „почитан, респ. почетен каган”. Такова изясняване е вероятно и с оглед на установявания тунгусоманджурски елемент в езика на аварите и респ. други ранносредновековни тюркски народи от Източна Европа [срв. напр.: **Хелимский, Е. А.** 2013].

Следва да се има предвид, че Ибн Фадлан съобщава за триумвират висши длъжности у хазарите – каган-бек и неговите „заместници”, кундур-каган и чавшунгар-(бек), „началника на царския лов със соколи”, сред които последният е сравним с титлата чавль-бек на най-високопоставени лица в държавата на илек-хановите, като двамата, кундур-каганът и чавшунгар-бегът били сравними с командващия армията и хаджиба в Караханидската империя [**Кляшторный, С. Г.** 2005, с. 102–104].

Бубенок задава въпроса защо у хазарите военачалникът бек не отстранява окончателно от власт кагана и дава отговор въз основа на твърдението, че начело на Хазарския каганат стояли кагани от

степи, но и в других регионах, в том числе и вне Евразии, позволяют усматривать некую общую закономерность. Именно в общеисторическом, глобальном ракурсе она сформулирована Л. Е. Куббелем и заключается в «общей тенденции... в сторону разделения и появления специализированных носителей отдельных видов власти», в данном случае военно-административной и сакрально-жреческой. Л. Е. Куббель обозначил три основные первичные ветви разделения власти – жрец, военачальник и вождь. Причем сочетание в одном лице жреца и военного предводителя не зафиксировано в этнографической литературе, равно как и, добавлю, в эпических сказаниях и письменных источниках. Конечно, исключая те случаи, когда все функции власти концентрировались в единой персоне правителя.” [**Трепавлов, Б. В.** 2004, с. 95, с препратка към: **Куббель, Л. Е.** 1988, с. 98. Подч. мое, Ст.Й.]

¹⁰ За социално-нормативната мито-епическа основа на феномена: **Лисюченко, И. В.** 2009, както и редица други проучвания на този автор.

¹¹ За вариантите, в които са споменати хазарските владетелски титли в арабески извори: **Golden, P. B.** 2005 [2011], p. 210; **Golden, P. B.** 2006, p. 80–86, с препр.

¹² Конкретно: ὁ ἄρ χαράνος ἐκεῖνος καὶ ὁ πᾶς Χαζαρία [Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio...*, p. 182]. За вариантите в титулатурата на двоичната владетелска институция: **Golden, P. B.** 1980, I, p. 163; за титлата бек: **Golden, P. B.** 2005 [2011], p. 230.

¹³ Освен указаната по-горе литература, повече за хазарската владетелска институция: **Голден, П. Б.** 1993; **Живков, Б.** 2010, с. 61 и сл., и др.

тюркския харизматичен клан Ашина, а според представите на средновековните номади само представители на каганския клан имали правото на властта и без тях тя би престанала да съществува; затова поне формално властта им трябвало да бъде запазена [Бубенок, О. Б. 2011, с. 20–21]. Твърдението е добре обосновано фактологически, а и в доста примери за съперничащи институции при победа на едната не се пристъпва към премахването на другата, а към ограничаване на функционалността ѝ, понякога в доста значителна степен.

Характерен пример за двоична владетелска институция дава и аварският каганат, установил се в Средна Европа, приблизително в териториите на съвременна Унгария (562–823). И тук информацията, с която се разполага, не дава възможност за пълно описание на тази институция. Върховният владетел тук бил обозначаван с термина **каган**, като той бил избран. Неговите заместници били обозначавани с титлата **тудун**, който изглежда управлявал в отделна част от страната, и **югур**. Изглежда страната имала областни управители, носещи титлата **тархан**¹⁴.

У ранносредновековните унгарци също функционирала двоична владетелска институция. Титлата **кенде** (варианти: *kende, künde* [Ibn Rusta, Gardizi]) у унгарците изглежда има връзка – може би генетична, в качеството на заемка? – с титлата **кюндюх** [хаган], а такава вероятност за заимстване е налице и в случая с другите две висши титли у средновековните маджари – **дюла** (*gyula*; варианти: *jila, jula* [Ibn Rusta], *jula, jole* [Gardizi]) и **хорка**¹⁵. Върху произхода на тези титли има многобройни проучвания, но генетичната им връзка с титлите у хуни, тюркюти и хазари е несъмнена. Само най-общо ще укажа, че и тук се стига до противоречия между изпълнителите на двоичната владетелска институция, кенде и дюла, завършили с установяването на властта на християнизатора на Унгария, крал Свети Стефан I, чиято генеалогия го представя като потомък на „рода“ Дюла.

III. Данните за върховната двоична владетелска институция у хазари, авари и унгарци, представени в така осъществения най-общ преглед, според мен дават перспективни резултати при съпоставянето им с данните за ППС на Първата българска държава, в това число подпомагат отговора на въпроса дали у Аспаруховите българи също е функционирала двоична владетелска институция.

III.1. Във връзка с това искам да се върна, в едно конспективно изложение, към осъществените в предишни мои публикации възстановки на потестарно-политическата система на политическите формации на прабългарите – и на Кубратова Велика България, и на Аспарухова България.

На базата на сравняването ѝ с ППС на ранносредновековните номадски държави на тюркомонголските народи, онази ППС, която е типична за дохристиянския период на Първото българско царство, се очертава като етноспецифичен вариант на т.нар. система „тъолис – тардуш“¹⁶. Тази система може да се опише накратко по следния начин [вж. табл. 1 и 2]:

Цялата държавна територия се е деляла на център и периферия. В зависимост от това, как ще се погледне, това устройство е тричастно – център, източна и западна половини или двоично – източна и западна половини. Целокупният държавен организъм е обхващал 10 подразделения – по 5 в източната и в западната половини. Всяка половина е имала свое название и своя символика, които са етноспецифични, но при тюркските народи – почти еднакви. Византийските извори потвърждават така предполагаемата система на управление чрез редица данни, например чрез изричната информация на византийските автори за съществуването в Първото българско царство на вътрешна област и 10 комитата. Данните са относително ясни; те са анализирани многократно и дори можем да обозначим тези адми-

¹⁴ Вж. най-общо за аварските титли: **Немет, Ю.** 1976, с. 299–300, с лит. Срв. и електронната публикация: **Немет, Ю.** Авары..., pass.

¹⁵ Вж. за вероятното следване от владетелската колегия „кенде – дюла“ у маджарите на хазарския управленски модел: **Czeglédy, K.** 1970, 11–17 old.; **Varady, L.** 1989, S. 22–58; **Györffy, Gy.** 1994, pp. 87–104; **Kristó, Gy.** 1996, p. 159 sqq.; **Róna-Tas, A.** 1999, p. 345 sqq., и др. Библиографската справка заемам от **Dalewski, Z.** 2014, str. 19. Срв. **Юхас, П.** 1985, с. 428–429; **Габор, Д.** Древностъ маджар..., с. 8.

¹⁶ Тази ППС съм анализирал в редица мои публикации, но основната ѝ аргументация съм изложил в: **Йорданов, С.** 1996; **Йорданов, С.** 1997; **Йорданов, С.** 2000.

нистративни единици, комитатите, като **тарканства** – на базата на известното ни какви са били титлите на техните управители. В Първото българско царство тарканите са имали специфични категоризации, като въз основа на тях тарканите на отделните тарканства са били наричани по различен начин. Бегло за един от тарканите във връзка с търсения етноспецифичен вариант на системата „тъолис – тардуш“: Оспорваната напоследък етимология на титлата **бори-таркан** като една своего рода „ликантропична“ титла, според мен не само не намира основания в лингвистичния анализ, но намира потвърждение в известното за административната организация на средновековните тюркски държави. Така в тях **бори-шад** и **бори-кагани** са сред управляващите сановници в западния дял на държавата и тъкмо на запад в Белград откриваме **бори-таркан**; иначе казано, византийските автори – в случая Теофилакт Охридски, авторът на Житието на Св. Климент Охридски [текстът: **Милев, А.** 1966, с. 121] – много точно са фиксирали този елемент от административната организация на Първото българско царство. Интересно и важно е всъщност това, че съществува вероятност народът или етнополитическата формация, наричани от изследователите прабългари или протобългари, да се е самоназовавал – чрез соционим, еволюирал в етнополитоним – „народът на 10-те племена“. Съответно двата дяла на този 10-то племенен народ са се наричали – западният – котраги, а източният – българи.

Представена графично, информацията за съвпаденията между ППС на степните номадски народи и ППС на прабългарите ще има следния вид:

Табл. 1. Схема на системата „тъолис – тардуш“ по данните за хуните, с евентуалните съответки у Аспаруховите българи

				Вариант у прабългарите
	Конницата от севера – с врани коне			
Западна, младша половина Конницата от запада – с бели коне		Източна, старша половина Конницата от изтока – със сиви коне		Делението на конницата у хуните = делението на Кубратова Велика България на 4 дяла сп. Бешевлиев (?)
	Конницата от юга – с рижи коне			
12 темника, вкл.:		12 темника, вкл.:		
западен чжуки-княз западен лули-княз синове и/или по-млади братя на владетеля		източен чжуки-княз източен лули-княз синове и/или по-млади братя на владетеля	Четириете рѡга	4-ма князе, подчинени на върховния владетел във Волжка България

Табл. 2. Схема на системата „толис – тардуш” – т.нар. „удельно-лествичная система” на тюркютския владетел Муган-хан, с евентуалните съответки у Аспаруховите българи

Тардуш – западно крило	Център	Тълис – източно крило		Вариант у прабългарите
VII в. – наместник на хана: неговият по-млад брат, носещ титлата джабгу-хан , управляващ западното крило	Хан ~ Каган		Източният и западният наместник – „ малки ханове ”	
Западните областни князе (наместници) – с титлата буришад , т.е. букв. „ вълк-шад ”; сп. други източници – двама западни князе – с титлата бури-кан , т.е. „вълк-ка[га]н”, респ. „ка[га]н на вълците”				Бори-таркан в един от западните – Белградския комитат [тарканство]
Кули-чур , начело на: 1. тардуш-бегове 2. шадапът-бегове		Апатархан , начело на: толис-бегове		Титлата сетит[шад(ап)ът]-багаин
	Надписът на Кюл-Тегин, 731г. – on og oglun; on og budun . Надписът на Тонюкук – on og , букв: „десет стрели” Ъшбара Толисшад-хан , 635 г. – „реформа”: разделяне на 10 „поколения” или аймаки, „стрели”, съответно в източната, т.нар. Дулу, половина – 5 аймака, в западната, т.нар. Нушиби, половина – 5 аймака			1. Названието на „рода” Дуло 2. 10 комитата, начело с таркан 3. Уногундури = 10 ogur/ogul, мн.ч. ogun, „племена”

Това бегло изложение (включително и графичното му представяне), резюмиращо предишните ми по-детайлни извеждания на тази възстановка, достатъчно обосновано обрисова и Кубратова, и Аспарухова България като двусъставни етнополитически организми. На практика Кубратова Велика България е била two-fold division политическо формирване, изградено от две крила и център, като възстановката на **H. J. Kim** [2017, p. 20] въз основа на разказа на Прокопий за Кутригур и Утигур е според мен много точна. Той пише буквално следното:

“[...] The so-called ‘Bulgar’ successors to the Hunnic Empire in the Pontic steppes also had two wings, the Kutrigurs in the West and the Utigurs in the East, ruled, according to their foundation legend recorded in Procopius, by the two sons of a dynastic founder, presumably Ernakh.”

Аспарухова България с нейните десет комитата, респ. тарканства, и с делението на **саракта** на лява половина, център и дясна половина на практика е етнополитическа организация със същата типология на десетична двусъставна държавност. Тази ППС представлява допълнително основание, че в епохата на Първото българско царство, а вероятно и по-рано, е функционирала двоична владетелска институция.

Ш.2. Ясно се проследява близост в ППС на тези три ранносредновековни държави и на Първата българска държава, на първо място, по някои съвпадения от по-общ характер.

Ш.2.1. Съвпадението на името на основателя на Аварския каганат – каган Баян, и името на сина на Кубрат – Батбаян. Може да се предположи, че името на Батбаян е титла, което би засвидетелствало близост в титулатурата.

Ш.2.2. За близост в титулатурата и респективно в стоящата зад нея управленска система говори и съвпадението между някои титли, респективно длъжности, например:

Тудун (авари) – **тудун** (евентуално у Аспаруховите българи по някои данни, а също и доколкото **турун** е засвидетелствано във Волжка България, респективно у чувашите).

Таркан – налице като титла и като важна длъжност с близки функции и в четирите ранно-средновековни държави – у хазари, авари, унгарци, българи.

Колобър в рамките на съставната титла **кана боила колобър** у Аспаруховите българи – композитната титла **буколобър** у аварите.

Ш.3. На следващо място, налице са съвпадения от същностен характер във владетелската титулатура и респективно в стоящата зад нея управленска система, в това число – в обозначенията за длъжностите в двоичната владетелска институция:

Ш.3.1. **Каган** като название на върховната владетелска институция в трите случая (хазари, авари, унгарци), за прабългарите – предположително, но твърде вероятно¹⁷.

Ш.3.2. Съвпадението между титлата на владетеля-военачалник у унгарците (**дюла**) и названието на българския владетелски род **Дуло**.

Ш.3.3. Твърде вероятното съвпадение между названието на третата по важност институция в унгарската държава (**кархас** у Константин Багренородни, отразяващо унгарското **хорка**) и предположената от мен титла на Аспарух – **хурунгу**, запазена във формата на името на Аспарух в арменските източници, Ешперерих, и в българското летописно Исперих¹⁸.

Ш.3.4. Съвпадението между върховната титла у унгарците (**кенде**) и епитетът към върховната титла у хазарите (**кюндюх** или **кюндюр**). Както ще видим, в Първата българска държава подобен термин в титулатурата не се среща, но според мен се среща негов семантичен паралел. Във връзка с това е показателно близкото съвпадение в титулатурата и респ. в длъжностите между **капкана** у авари и **кавхана** в Първата българска държава с генетичен прабраз в титулатурата на тюркютските каганати.

Въз основа на тези съвпадения следва според мен да се приеме, че става дума за принципно една и съща ППС със средноазиатски хуно-тюркски генетични корени, функционираща в различни етноспецифични инварианти. При това важното в случая е, че **всички тези инварианти съдържат двоичната владетелска институция**.

Ш. 4. Отношение към този въпрос има и питането дали прабългарите са познавали и използвали титлата **каган** (вж. по-горе, Ш.3.1.). Преки данни, включително в домашните извори, за терминологичното назоваване на владетелите от времето преди VIII век действително липсват. Но аз все пак допускам, че **Аспаруховите българи били начело с каган**, за което изложих доводите си¹⁹. Ако те

¹⁷ Каган, този иранизъм в тюркските езици е характерен пример как евентуалният му ирански произход не може да служи като довод за ираноезичието на прабългарите. Първо, той е общотюркска заемка от иранските езици, и второ, съдейки по фонетичния му облик, в тюркските езици той прониква (заедно с таркан) още в прототюркски, но през китайски език. Вж. за това: **Dybo, A. V.** 2014, p. 9–10. Що се отнася до титлата таркан, за **Бабаяров, Г., Кубатин, А. Древнетюркские титулы...**, pass., тя дори е една от титлите, „несомненно имеющие тюркское происхождение”. В една от последните публикации на руския учен В. И. Татаринцев също се доказва, че най-вероятно терминът таркан е исконно тюркски, а не е зает от иранските езици [**Татаринцев, В. И.** 1993, с. 169–180]. Вж. и историографската справка у **Тохтасъев, С. Р.** 2012, с. 80.

¹⁸ Вж. **Йорданов, С.** 2003, с. 70–81. Вж. какво е тук за етимологията на титлата: **Хелимский, Е. А.** 2003, с. 7–8. Изводът на Е. А. Хелимский: „В действителности же *χορογγο* / *oroγγa* / *oruγγi* принадлежат к той же серии жуаньжуаньских слов, получивших распространение в монгольских и/или тюркских языках, что и титулы *qayan*, *qatun*, *elteber* / *ilteber*, *irkin*, *tudun* (а этот факт признан достаточно широко [---]), а словообразовательная структура *χορογγο* однозначно указывает на раннеманьжурский источник”.

¹⁹ Вж. **Йорданов, С.** 2004, с. 475–494. А. Куник нарича прабългарите „хагано-българи”, и приема, че в Именника... са изредени техните хагани. Вж. **Куник, А.** 1878 а, с. 118–161. Срв. **Умеров, Э. Ш.** 2013, с. 210–211. Логиката на А. Куник в изключително интересната му студия е разбираема и трудно критикуема и с оглед съвременните постижения на историческата наука. При условие, че в преведения на старобългарски език текст на Именника... вместо прабългарската титла на изредените владетели стои старобългарската титла княз, и при условие, че генеалогията им започва с Авитохол, който вероятно отговаря на Атила, то и очакваната титла в Именника..., отговаряща на княз, би трябвало да е идентична с каганската титла у хуните и други ранносредновековни номадски народи.

са резонни, то би следвало тази титла – иранизъм, който е типичен пример за характера на взаимоотношенията на прототюрки и ираноезичния свят²⁰ – да е засвидетелствана за тях още в периода на Кубратова Велика България. Смятам допускането за доста вероятно, макар и – за съжаление – само въз основа на непреки известия, на които не е обръщано достатъчно внимание²¹.

Част от тези известия са от археологически характер. Така Флорин Курта се отграничава поне отчасти от обичайното становище, че Кубрат е носил титлата хан²², допускайки той да е носил именно титлата каган, доколкото Перещепинският комплекс е съпоставим по представителност с каганските аварски погребални комплекси [Curta, F. 2006, p. 6–7].

На второ място, непряко известие за тази титла на Кубрат се съдържа в претенциите в Именника... за династична наследственост спрямо Атила и Ернах, които най-вероятно се крият зад летописните Авитохол и Ирник. Това не би могло да присъства като идейно внушение, ако не са съществували по-амбициозни политически аспирации към династична легитимност, но не спрямо имагинерна *Rax Nomadica*, а спрямо политическото наследство на номадската империя на хуните. Ето защо в литературата Кубратовите българи са окачествявани като „*Vulgar' successors to the Hunnic Empire in the Pontic steppes*”²³. От друга страна, както беше показано от анализа на Христо Димитров и Иван Божилов, Кубратовата династия Дуло се формира като следствие от опит стоящите начело на подчинената западна дуална половина на Тюркютския каганат да се домогнат до върховната каганска власт²⁴. И Светлана Плетнъва обяснява претенциите на Кубрат да наследява Атила и Ернах – които според Именника... също са от рода Дуло – като негова идейна база в борбата между Нушиби и Дуло в Западнотюркския каганат [Плетнъва, С. 1980, с. 27–28].

Що се отнася до другите доводи от домашните извори в полза на такава трактовка, то те са вече в по-късни извори²⁵. Представата, че прабългарите не познават титлата каган, възхожда още

²⁰ Титлите **таркан** и **каган**, съдейки по фонетичния им облик, са тюркски лексеми – ранни ирански заемки през китайски в прото-тюркски. Вж. **Dybo, A. V.** 2014, p. 9, 10. Вж. и по-горе, бел. 17.

²¹ Една лингвистическа податка за евентуална употреба на титлата каган в Кубратова България заслужава отбелязване. Така по повод на лексемата **коганъ** – отразяваща фонетичния облик, в който е фиксирана титлата каган в „Слово о полку Игореве” – С. Е. Малов пише: „Но имеем в виду мишарск. (мещеряжское) и у татар Урала „а” первого слога и чувашск. „о – и” на месте („общее-“) татарского „а”, естествена, по-моему, и форма *qoγan*.” [Малов, С. Е. 1946, с. 137]

²² Флорин Курта указва в това отношение становището на **Г. Бакалов** [1985, с. 86]. Солидаризирайки се с Флорин Курта по този въпрос, различieto ми с неговата трактовка е по отношение категоризацията на Кубратова България като “an advanced chiefdom”, докато, ако запазя англоезичната терминология, тя е по-скоро “an Early State”; това обаче е въпрос, чието дискутиране няма място тук. Несъзнателно Флорин Курта е попаднал и на интересно различие в историографската представа каква е била титлата на Кубрат; без да раширявам библиографската справка на Флорин Курта [Curta, F. 2006, p. 4, note 17] – за Йоахим Вернер Кубрат е каган [вж. **Werner, J.** 1984; 1985; 1992], за българските и евентуално тогавашните съветски изследователи той е хан [Витанов, Д. 1990; **Витанов, Д., Супруненко, А., Кулатова, И.** 1991].

²³ **Kim, H. J.** 2017, p. 20. Срв. във връзка с това предположението на Омелян Притцак, че Именникът... представя Ирник като син на Атила (едно твърде разпространено отъждествяване в литературата на Авитохол от Именника..., включително и защото споменатият в него род Дуло може да се свърже (реално?) с хунския царски род **Ту-ко** (*d'o-klak, *d'uo-klø). [Pritsak, O. 1955, S. 36–37, 38, 64; цит. по: **Голден, П. Б.** 2004, с. 133, бел. 9].

²⁴ Племенникът на тюркютския владетел Тун-джабгу – Моходу-хеу = Органа у Никифор = Гостун в Именника..., убива Тун-джабгу в хода на борбата между Нушиби и Дулу, които оглавява, и на свой ред е наследен от своя племенник Кубрат. Вж. за повече детайли, с извори и лит.: **Божилев, И., Димитров, Х.** 1995, с. 27–28.

²⁵ Привеждане на две от изричните известия за употребата на титлата каган за владетеля у прабългарите вж. още у **Баласчев, Г.** 1909, с. 80–81. Георги Баласчев цитира във връзка с това становището на А. Куник: „Безспорно, в главе Болгар стоял хаган также как в главе Хазар, Авар и Великотюрков алтайских. Прямых свидетельств об этом нет; но из одного письма императора Людовика II к императору Василию от 871 г. мы узнаем, что главу Болгар, по выражению Василия, в византийской государственной канцелярии признано было звание хагана.” Георги Баласчев коментира: „Ний съжаляваме, че не можахме да имаме на ръка това писмо от императора Людовика II, за да цитираме самия текст, от който най-ясно се доказва съществуването на каганската титла у българите, която мнозина отказват.” [Баласчев, Г. 1909, с. 81, с препратка към **Куник, А.** 1878, с. 150].

към проучванията на С. Бобчев, на което се противопоставя Г. Баласчев въз основа на пример от апокрифната книжнина за употребата на титлата спрямо българския владетел [Баласчев, Г. 1909, с. 86]. В днешно време представата, че прабългарите не познават титлата каган, е подета в някои изследвания на Цв. Степанов. Възраженията срещу такава представа, естествени при положение, че все пак известия за назоваване на владетелите на Първото българско царство с титлата каган са налице, се преодоляват именно чрез подчертаване на късното фиксиране в изворите на титлата каган като титла на българския владетел [вж. например: **Stepanov, T.** 2008, р. 363]²⁶. Действително в цитирания пример с окачествяването на Борис-Михаил като каган [**Stepanov, T.** 2008, р. 363] известието на Дуклянския летопис датира от XII в., но прави впечатление не само употребата на термина по отношение на българския владетел, но и твърдението, че така той е наречен от българите „на своя език“²⁷, което донякъде изключва пренасянето на термина върху българския владетел от друг източник. Освен това Дуклянският презвитер работи във време, когато в подчинената на Византия българска територия започват антивизантийски въстания, които временно съживяват в политическата практика длъжността кавхан – и при въстанието на Петър Делян²⁸ и Алусиан, и при въстанието на Георги Войтех и Константин Бодин – а в отразяващата тези събития литература, окачествявана като историко-апокрифна, се появява и парадигматичната фигура на кагана, респ. на олицетворяващия владетелската институция Михаил каган. Раждането образа на Михаил каган, процес, свързан с Борис I и канонизирането му в контаминация с българската представа за кагана [вж. най-общо: **Каймакамова, М.** 1976, с. 93; също: **Венедиков, И.** 1976, с. 179–204] свидетелствува, че за българското общество в периода IX–XI век каганът е титлата, обозначаваща сакралния, респ. сакрализирания владетел. На така представената позиция на кавхана, ако той стои зад титлата каган, не противоречи и представянето в литературата на функционалността на хана като върховен жрец, изглежда основана на стара прабългарска традиция²⁹. Тази стара прабългарска традиция вероятно има генетически родствени паралели в Средна Азия³⁰, но при условие, че тези паралели фиксират сакрализация на кагана, то тяхната съответка в Първото българско царство е не вършещият в критични моменти важни ритуали кан, а именно регистрираният със сакрален облик в старобългарската литература каган, респ. даващ началото на парадигматичен образ на владетел в лицето на Михаил каган от историко-апокалиптичната литература.

Но основният проблем с оглед занимаващата ни тук тема се заключава в друго – в **неточността на твърдението, че Аспаруховите българи нямали права върху каганската титла**. Титлата каган била твърде авторитетна в степния ареал и поради това търсене на легитимност чрез изпъл-

²⁶ Възражения срещу изложението у Цв. Степанов на тезата, че прабългарите не използвали титлата каган вж. у **Добрев, Името на княз Борис...**, pass.

²⁷ Неизвестният Дуклянски презвитер съобщава за „някой си“ Борис, който предвождал миграцията на българите от Волга в трудно идентифицируем район на Балканите (Силодузия, по предположение на Ф. Шишич, Мизия или Шумадия). В частта, упоменаваща титлата, известието гласи: „Praecerat eis quidam nomine Boris, quem lingua sua ‘cagan’ appellabant, quod in lingua nostra resonat ‘imperator’.” [Шишич, Ф. 1928, с. 297, цит. по: **ЛИБИ, III**, с. 170] Името Борис е предадено в корумпиран вид в текста (Chris), във формата Борис то е възстановено. Вж. **ЛИБИ, III**, с. 170, бел. 5. Г. Баласчев отбелязва, че преди него това известие не е било взето под внимание, като изразява несъгласие със скептицизма на Васил Златарски по отношение употребата на каганска титла отново за Борис в Хинкмаровите анали [Баласчев, Г. 1909, с. 80–81].

²⁸ Петър Делян е качествено като каган и в т.нар. Български апокрифен летопис, и в съчинението, в литературата обозначено като „Сказание Исаево”. Впрочем, ако в изворите Георги Войтех е указан като произхождащ от рода на кавханите, а Петър Делян е наречен каган в указанияте съчинения, то тогава и двамата началатели на антивизантийски въстания са кагани – по произход или по средновековната визия за тях.

²⁹ Функционалността на хана като върховен жрец била според Георги Бакалов стара прабългарска традиция. Вж. **Бакалов, Г.** 1985, с. 84, с препратка (в бел. 41) към надпис от времето на Крум [**Бешевлиев, В.** 1979, с. 115]. Данните на изворите не представят хана като върховен жрец – той ръководи отделни важни ритуали, което не го превръща във върховен жрец. В случая в анализа на известията на изворите се вмъква априорна представа с почти цезаропапистка типология.

³⁰ Божествен произход на кагана се внушава от орхоно-енисейските надписи. Вж. най-общо: **Стеблева, И. В.** 1976, с. 52.

зването на тази титла действително е било правено, но не винаги и даже като правило в повечето случаи използването ѝ не се е опирало върху **реална генеалогична връзка** с Атила или Ашина, митичния основател на Тюркютския каганат. Независимо от нейния висок авторитет титлата каган „скита” в степта доста произволно и без строго спазване на въпросната “генеалогичност”³¹. По отношение на този въпрос И. В. Лисюченко пише: “Отметим особено: ни Агтила, ни Таншихай нигде не упоминались с этим титулом, ибо, насколько можно понять, они не имели на него права! Все, что известно о присвоении псевдоаварами своему лидеру титула „каган”, свидетельствует о том, что перед нами – откровенная узурпация, которая не могла не возмутить любого знатока и блюстителя древних степных традиций.” [Лисюченко, И. В. 2015, с. 74, с препратка към: Артамонов, М. И. 2002, с. 125–126]. А. В. Комар дава пример за такива претенции за приемственост с претенциите на хазарите да са политически правоприменици на тюркютските каганати, което те ясно извявявали и поради това титулували длъжностите от управляващата ги владетелска институция като кагани. Дори според него тъкмо поради това „именно здесь со временем „каган” эволюционировал в ставший хрестоматийным образ „сакрального царя”³². А. В. Комар указва, че най-крупните племенни обединения на етнополитическата група теле – сирите и уйгурите, претендирали за такава правоприменственост „с противоречивы чувства”, но дори и да е така, техни претенции върху политическото наследство на тюркютските каганати и върху титлата каган все пак са засвидетелствани. С оглед на това положение на нещата най-вероятно и Аспаруховите българи са претендирали за такава правоприменственост и изглежда са използвали титлата каган.

Но това би означавало, че начело на държавата е стоял сакрален владетел – каган, спрямо когото, подобно на останалите примери за двоична владетелска институция, неговият съвладетел е заемал формално подчинена, номинално второстепенна, но практически първостепенна позиция.

IV.1. Във връзка с това стои следващият проблем – свързан с отговора на въпроса доколко данните за историческото развитие на Първото българско царство, главно през VIII век, осветляват евентуална двоична владетелска институция.

Фактологията, върху която се опира картината на владетелската управленска активност, както и на структурата на върховната власт в българската държава през VIII век, може да се представи графично по следния начин³³:

³¹ От народите, чиято ППС според мен е близко съпоставима с онази на Първото българско царство – хазари, авари и маджари, за подобна генеалогична приемственост също било претендирано. Така Атила е бил приеман за прародител и на унгарските крале [вж. напр. Strykowski, O *posatkach...*, str. 67–68].

³² Комар, А. В. 2013, с. 198–199, с препратки към най-важните проучвания в това отношение: Frazer, J. G. 1917; Czeglédy, K. 1966 [2004]; Golden, P. B. 2007.

³³ В табл. 3 със звездичка в индекс са отбелязани онези владетели, които присъствуват в Именника на българските ханове. Изложение на хода на събитията през VIII век: Златарски, В. Н. 1970, с. 257–296; Примов, Б., Цанкова-Петкова, Г. 1981, с. 110–130; Москов, М. 1988, с. 253–335; Николов, Г. Н. 2005, с. 63–116; Curta, F. 2006, p. 15 sqq.; Павлов, П., и Михайлов, С. 2015, с. 111–139; Божилов, И. 2017, pass. Формите на имената в отделните извори и в отделните модерни изследвания се отличават, не съм правил уточнения и обичайно запазвам формата от съответния източник – средновековно съчинение или изследователски текст, поради което те са споменати по различен начин, но тази неprecизност не затруднява да се разбере кого имам предвид във всеки конкретен случай.

Табл. 3. Кавхани и канове на Първото българско царство в периода на политическата криза от VIII век

Кавхан	Данни за управленска дейност	Хан / кан сю-беги	Данни за управленска дейност	Владелец на България по данни на западноевропейски латинезични извори	Датировка на управлението на приеманите за [върховни] владетели
		Аспарух	Изворите отразяват преди всичко неговата външнополитическа активност.	Батай 679 / 680	Аспарух (668–695)
Кормесий	Сключил договора от 716 г. Върховен функционер и в надпис от Мадарския конник	Тервел	Изворите отразяват преди всичко неговата външнополитическа активност, особено отношенията му с Юстиниан II.	Тервел	Тервел (695–714) <u>М. Москов:</u> „неизвестен I” = Кормесий I (714–715), „неизвестен II” = Кормесий II (715–721) <u>В. Гюзелев:</u> Кормесий (721–738)
Предположително – Кормесий	Кормесий – споменат през 750 г. като вече (iam – sic!) tertius rex на България	*Севар	Изворите отразяват преди всичко неговата външнополитическа активност.	Кормесий	<u>М. Москов:</u> Севар (721–737) <u>В. Гюзелев:</u> Севар (738–753)
Сивин / Сибин / Сави ³⁴	Поставя на власт Умар	*Кормисош	Изворите отразяват преди всичко неговата външнополитическа активност.	Сабин	<u>М. Москов:</u> Кормисош = Кормисош III (737–754) <u>В. Гюзелев:</u> Кормисош (753–756)
Неизвестен?		*Винех			
Неизвестен?		*Теле ³⁵		Телец	
Паган / Кампаган ³⁶		*Умор / Умар	Поставен на власт от Савин	Паган	765 г.
Баян		Токт / Токту	Изворите отразяват преди всичко неговата външнополитическа активност.		
Неизвестен?		Телериг	Изворите отразяват преди всичко неговата външнополитическа активност.		

³⁴ Вероятността да е бил кавхан се определя от липсата на името му в Именника...

³⁵ Сабин / Сивин – Телец = хан и кавхан по предположение на **В. Бешевлиев** [1984, pass.]; критика: **Москов**, М. 1988, с. 315 сл.

³⁶ „... Името Παγάνος би могло да предава тюрк. Ваγан [---] или тюрк. Ва:γан с интервокална γ [---]. Предлабиалните *p* (Παγάνος) или *b* (Ваγαν, Ва:γан) краесловното дентално *n* (от καν, κανα) лесно би могло да се промени в лабиално *m* (чрез асимилация или дисимилация) и така да се получи гръцкият запис Καμλαγάνος.” [Славова, Т. 2010, с. 12, бел. 5].

Проблемите в анализа на така представените данни са твърде много. Всъщност пълна картина на събитията не може да бъде възстановена, тъй като, както бегло стана дума, и най-подробно повестуващите за тях извори регистрират само отделни детайли, а това несъмнено се отразява върху възможностите за изясняване на интересуващия ни проблем. Но безспорно е, че в българската държава през този период протича остро противоборство, с характера дори на гражданска война – стига да не е неточна такава категоризация, тъй като в изворите е налице изрична информация за избиването на цели групи от политическите противници. Така, когато през 761 г. на власт идва Телец, това станало чрез “въстание” – българите (у Никифор – уно-българите) “въстанали и избили тия, които по наследство имали властта над тях, и поставили някого си Телец...” [Theophanis Chronographia..., р. 432²⁵⁻²⁷; Niceph., Opuscula historica..., р. 69³⁻⁷]; подч. мое, Ст.Й.; цит. по: Златарски, В. Н. 1970, с. 276–277; срв. ГИБИ, III, с. 270–271, 303].

IV.1.1. Проблеми възникват и при уточняване на политическите фигури, участващи в събитията. Те са свързани най-вече със следните имена:

Първо, **Кормесий**, респ. **Кормисош**, чието име, респ. имена, все още се нуждае от изясняване. Все още е дискуссионно дали двете имена са идентични и евентуално каква именна форма се крие зад тях, ако те са едно и също име³⁷. При това именно Кормисош е указан в Именника... като сменил в династичната линия на владетелите на българската държава представителите на рода Дуло с представители на рода Вокил. Както се вижда от таблицата, за М. Москов наследяват Тервел трима владетели с името Кормесий, като за него Кормесий III е Кормисош от Именника... Съществуват и различия в датировката на управлението на Кормесий (евентуално I и II) и Кормисош. В хрониката на монаха Алберик Cormesius (= Кормисош?) е указан като „tertius rex” [Albericus, Chronica..., р. 708, 7–9], и ако това е Кормесий, предполаганият наследник на Тервел, то той действително е трети след Испор цар от Именника..., но ако това е Кормисош от Именника..., то не трябва ли той да е четвъртият по ред владетел?³⁸ Как брой владетелите Алберик, за да е Кормисош трети?³⁹ От друга страна, Кормесий, сключил договора от 716 г., явно управлява заедно с Тервел, но, титулуван у Теофан като „господар на България”, той е споменат също като „господар на България” по-късно, когато Теофан указва, че Сабин „бил зет на Кормесий, някогашния им господар”⁴⁰. Така очертаващата се ситуация въобще не изключва като възможност, че от двамата – Кормесий и Тервел – върховният владетел е именно Кормесий, и ако Тервел е все пак също владетел, това е възможно само ако в Първата българска държава е функционирала двоична владетелска институция.

³⁷ Указва се по този повод, че именните форми Крумесис и Кормисош, предавани от византийските и западните автори като Кормесий, „дават българското съответствие на старото иранско владетелско име „Хормизд” / „Ормизд” (от името на иранския бог Ормазд – Ахура Мазда)” [Пламен Павлов, в: Павлов, П., и Михайлов, С. 2015, с. 113]. В случая всъщност се привежда резултатът от етимологичния анализ на Иван Добрев, съгласно който името представлява заемка от иранските езици в не-иранския език на прабългарите, тюркски според него [Добрев, Пет ирански титли..., с. 7–8]. Да припомним мнението на В. Томашек и Й. Маркварт, според които „това име е звучало на хуно-български Курмыш (тур. qurmy, “Besorger, Zurrichter, Bogenspanner”). Non vidit, цит. по: Златарски, В. Н. 1970, с. 258, бел. 2.

³⁸ Действително, той посочва Батай (Аспарух?) и Тервел, но не посочва споменатия в Именника... Севар, а след Кормесий указва имената на Telezas (под 761 г.: “Telezas Bulgaribus dominator post Cormesium.”) и Sabinus. Вж. анализа на текста на Алберик у Николов, Г. Н. 2005, с. 69, където се приема, че съдържашото се в него известие отразява идването на власт на Кормисош, което е отбелязано от Именника..., но не е отбелязано от византийските извори.

³⁹ Той всъщност почерпва отнякъде информацията, че Кормесий е трети по ред владетел и на практика за интересуващия ни период освен Кормесий познава единствено Батай, Тервел, Сабин и Телец. Ако след 679 (годината, която присъства у него вместо 680 у Зигеберт) брой Батай и Тервел, Кормесий се оказва действително третият владетел. Текстът под 750 г. у него е много интересен и заслужава анализ. Той гласи: “Super Bulgaros vero ante paucos annos de Scitia egressos, qui partem imperii Constantinopolitani invaserant, iam erat tertius [rex] nomine Cormesius.” Rex поставям в квадратни скоби, защото думата липсва в изданието на Алберик от 1698 г.

⁴⁰ Вж. за това Цанкова-Петкова, Г. 1973, с. 168–169, с препратките към текста на Теофан. Употребената от Теофан дума (κύριος) за категоризация на властовата позиция на Кормесий не е титла, а общо обозначение на статуса му – но, без съмнение, владетелски, иначе той би употребил някой от достатъчно многобройните лексеми във византийския гръцки език за висше сановническо положение или просто за висок аристократичен статус.

IV.1.2. Възлово във връзка с този проблем се оказва и името на споменатия във византийските извори владетел Паган, респ. Кампаган, указано като *paganus* и у Зигеберт, но липсващо в домашните извори, конкретно в Именника... Становищата се разделят – за **В. Бешевлиев** [1992, с. 68–69] това е титла на висш държавен функционер, според него – съвладетел в двоична владетелска институция⁴¹, според Божилов и други автори [вж. напр.: **Божилков, И.** 2013, с. 179–186] – лично име на владетеля от периода след 765 г. Несъмнено анализът на това име е от значение с оглед на темата ни.

IV.1.3. Един трети проблем засега според мен не е поставян в пълнотата си. Причините за вътрешната криза в проучванията на българските историци от В. Златарски насетне се виждат в борбата за власт на аристократичните родове в Първото българско царство, част от които намерили съюзник във Византия, а втората част – патриотично отстояваща българската самостоятелност. Предварително може да се каже, че явно Византия добре се е ориентирала във вътрешните проблеми на българската държава, след като е могла дори да ангажира определени политически функционери като свои агенти, според разказа на Теофан, Симеон Логотет и Кедрин [вж. препратките у **Златарски, В. Н.** 1970, с. 305–306], елиминирани чрез хитрост от владетеля Телериг. Една съпоставка с други ранно-средновековни държавности говори по-скоро, че противоборството, вероятно действително опряно на интересите на отделни аристократични родове, е по-скоро институционално. Без да влизам в подробности, и без да имам претенции в по-нататъшното изложение да развия този въпрос в дълбочина, само ще посоча, че **борба на институциите предизвиква т.нар. гражданска война в Хазарската държава, борба на институциите се долавя при елиминирането на кенде от дяла при установяването на властта на династията на Арпадите в ранносредновековна Унгария**, а могат да се укажат и други примери. Ето защо следващият въпрос, на който искам да се спра, е въпросът дали и в българския случай не става дума за борба на институциите, детерминирана от природата на двоичната владетелска институция.

IV.2.1. Както беше указано, първата поява на данни за втори владетел е във връзка с договора от 716 г. Същност известията – анализирани неведнъж – лесно би могло да бъдат подминати като довод за двоична владетелска институция, тъй като там става дума просто за тогавашния господар на България Кормесий, без никакви уточнения дали сключилият договора Кормесий е върховен господар или съвладетел, т.е. без изрично споменаване на длъжностите от евентуална двоична владетелска институция. Посочено е само, че Крум през 813 г. настоял да бъде подновен договорът от 716 г., сключен от “тогавашния господар Кормесий”. Но по същото време би трябвало да управлява Тервел, което генерира представата, че той е имал съвладетел [за тази насока в анализа на данните вж. **Бешевлиев, В.** 1981, с. 47–48, и др.; **Николов, Г. Н.** 2005, с. 72–73].

Но година по-късно се сключва нов договор, през 717 г. – известия за което се съдържат в надпис край Мадарския конник, и сключващият договора отново е Кормесий – респ. ὁ Κρομμεσις [ὁ] ἄ[ρ]χ[ov]⁴². През 718–719 г. Тервел отново е въввлечен в събития във византийския политически живот, което изворите отразяват, следователно той все още управлява. Изворите обаче са фрагментарни и така създават база за различни интерпретации. Бегло ще се спра върху добре известните данни, тълкувани в интересуващата ни насока, като известия за двоична владетелска институция, не толкова за да предложи нови доводи в това отношение, колкото с амбицията да очертая **как при анализа им се промъква известна преднамереност**. Препратки към добре познатите известия на изворите ще правя също само ако това е належащо.

Въз основа на така очертаната възможност изворите да отразяват функционирането на двоична владетелска институция **Георги Н. Николов** [2005, с. 74, с препр. към **Бешевлиев, В.** 1981, с. 47–48] приема тази идея на В. Бешевлиев като най-резонното решение, но прави едно според мен априорно твърдение, а именно, че Кормесий управлявал заедно с Тервел като **негов, макар и по-нискостоящ владетел**. Твърдението всъщност не се опира върху изворово известие. **Георги Н. Николов** [2005, с. 74] опира разсъжденията си и върху следната съпоставка на данните:

⁴¹ Становището на Веселин Бешевлиев е следвано например от Георги Н. Николов, за когото Паган е титла (*Καμπλαγάνων* = *κοτλάνων*) на политически функционер, който управлява заедно с Умор [**Николов, Г. Н.** 2005, с. 75].

⁴² Вж. препратките към публикацията на подписа и към обилната дискуссионна литература за отразените в него събития и тяхната хронология, както и за личността на този *Κρομμεσις*, у **Николов, Г. Н.** 2005, с. 73; срв. **Москов, М.** 1988, с. 253–283.

– В средновековните извори Тервел не се споменава като предводител на българската войска във войната с арабите (sic!), при което в литературата като че ли **никой не е обръщал преди Георги Н. Николов внимание върху липсата на такова изрично упоменаване**. Георги Николов също се задоволява само с упоменаването на този факт, който би могъл да е много важен, а би могъл и да е обикновена липса на тази информация в малоречивите извори.

– За 727 г. и Алберик, и Зигеберт вписват идентичен текст: „Cormesius Bulgaribus dominatur.” У Алберик той е просто повторение на информацията на Зигеберт – един от източниците му. Този текст според Георги Н. Николов само фиксира факта, че Кормесий е вече съвладетел.

– Георги Н. Николов формулира и идеята, че Кормесий е фигурирал в Именника..., но впоследствие името му **било заличено** [Николов, Г. Н. 2005, с. 74 и бел. 61 на същата страница], във връзка с което възразява срещу търсенето на владетел на име **Твирем** в Именника... – една интерпретация, понастоящем отпаднала от тълкуването на документа.

– Според него вероятно е било заличено от Именника... и името на Сивин. Той бил зет на някогашния господар на България; заради миролюбието спрямо Византия бил прогонен [а Телец преди него – убит поради военен неуспех] и избягал във Византия. Сведенията са малко и за него Георги Н. Николов пита дали не е бил съвладетел преди възкачването на престола. Не е ясно какви са основанията му за такъв въпрос, според мен те са по-скоро умозрителни и всъщност, само въз основа **на априорната представа кан – върховен владетел, съвладетелят – с подчинено положение**.

Бих отбелязал като слабо място в анализа на Георги Н. Николов именно указаното по-горе негово твърдение за второстепенната позиция на Кормесий във властта, за което липсва изрично изворово потвърждение, но което се приема като подразбиращо се. Тази „подразбираща се” идея за върховния владетел, в случая с Първото българско царство, е защитима само чрез данните на “Именника на българските ханове”, в които се споменава един-единствен владетел – вероятно върховният. Но ако там липсва Тервел, то кой е върховният?

Във връзка отново с позицията във властта на Кормесий не ми се струва особено тежача и ремарката на Флорин Курта, че предположението на В. Бешевлиев за съвладетелството с Тервел на Кормесий в длъжността му на кавхан се обезсилвало като възможност от такъв факт, че и за Теофан, и за Никифор „Tervel always appears as solely responsible for the movements of the Bulgar armies” [Curta, F. 2006, p. 15, note 72]. Но Тервел в евентуалната му позиция на **кан сю-беги** („ка[ган]ът – началник на войските” според интерпретацията на В. Бешевлиев) е очаквано да бъде „responsible for [...] the Bulgar armies”.

Няма да анализирам в детайли другите известия за евентуалното функциониране в Първото българско царство на двоичната владетелска институция, само бегло ще ги спомена по-нататък с оглед на пълнота на изложението. Казаното във връзка с анализа на данните за Тервел и Кормесий ясно очертава основният според мен проблем при анализа на данните. Той се състои в **априорното търсене на единична монократична институция**, при условие, че в изворовите известия въобще не се съдържа информация, кой е по-висшестоящ, кавханът или канът сю-беги. Впрочем, тази априорност не е избягната дори от В. Бешевлиев, но при положение, че така или иначе, независимо от липсата на пълна сигурност, за кавхана като титла са търсени съответки в титлите на формално върховните владетели у тюркюти, хазари и авари, и при положение, че самият В. Бешевлиев предлага тълкуване на титлата кан сю-беги като канът военачалник, то налице е решение, което премахва противоречията, но е неочаквано спрямо досегашните интерпретации на данните. Всъщност в ППС на Първото българско царство е **функционирала въпросната двоична владетелска колегия – в качеството ѝ на най-важния елемент от върховната власт в държавата – при което кавханът е бил номинално върховният, а канът военачалник – реално съсредоточилият върховната власт**, а вътрешнополитическите събития от VIII век са епизод от институционалната борба помежду им за върховенство. Борба, която не повтаря напълно резултатите от борбата между сакрален и фактически владетел у хазари и унгарци, но има същата вътрешна моторика и същите действащи политически фигури.

IV.2.2. Без да влизам в подробности за останалите случаи, в които анализът на писмените извори установява двоичната владетелска институция – всеки един от тях, независимо от оскъдната изворова информация, може да бъде предмет на отделен анализ, предполагащ относително обемно изложение, – само ще отбележа отразените в тях според мен важни специфики на очертаващата се картина на

ППС на Първото българско царство. Изброени накратко, това са следните случаи, в които наличните данни фиксират евентуалното функциониране на двоична владетелска институция:

По-горе вече приведох изброяването на съвладетелите, управлявали през VIII век, в нееднократно цитираната книга на Георги Н. Николов (вж. и табл. 3), тук ще ги повторя с незначителни добавки при евентуални различия с трактовката на данните у В. Бешевлиев. През VIII век съвладетели били:

Кормисош и Сивин / Сабин, в периода 753–756 г. Да отбележа, от Именника... липсва името на евентуалния кавхан, Сивин.

Телец и Сивин / Сабин, според **В. Бешевлиев** [1984, с. 88], в периода около 763 г. Ситуацията е подобна на предишната – ако името на Сабин липсва в Именника..., това може би означава, че именно той е кавханът. Но за западните извори Сабин управлява България (формулировката е “*Bulgaribus dominatur*”), и бих отбелязъл, вероятно от значение е в случая цитираното вече известие на Алберик, че Телец управлявал след Кормесий.

Умор / Умар и Паган. За Г. Николов Умор управлява заедно с [Паган], по отношение на последния – приемайки мнението на В. Бешевлиев, че Паган е идентичен с *Καμπάγανον* = *κοτχάν* [Николов, Г. Н. 2005, с. 75]. Умар присъства в Именника..., като и в този случай Георги Николов отново подчертава липсата на името на втория. След Сивин е много наситено със събития – по данни на Никифор Сивин поставил на власт Умар; Теофан ни съобщава, че българите си поставили друг господар – Паган и така, както пише Георги Н. Николов, „България отново е под властта на двама господари”.

Токту и Баян, периодът около 765–766 г.⁴³ Кратковременната им поява в политическия живот на Първото българско царство е „финалният” епизод от фиксираните в изворите перипетии на институционалната борба в социалните върхове. И двамата, указани като братя, загиват някъде около реката Дунав.

Хронологически (766 г.) тъкмо тук се разиграва епизодът с убийството на Кампаган. Възраженията на Иван Божилов към тълкуването на данните на изворите за кампаган, предложено от Бешевлиев, отиват и по-далеч от търсенето на формулата кан Паган в името Кампаган. По този повод той дори отбелязва, че подготвял „специална статия под наслов: „Българският кан: абсолютизъм или двувластие?” [Божилков, И. 2013, с. 184, бел. 25] Въз основа на изложеното дотук смятам за по-оправдано едно заглавие от типа на „Българският кан: от двувластие към единовластие”, но все пак трябва да се съжالياва, че кончината на бележития наш медиевист не ни позволи да се запознаем с по-детайлните му аргументи. Въпросът за установяването на монархична власт в Първото българско царство се нуждае от доизясняване, но са неприемливи крайни формулировки. Формулировки, в която владетелят е представен практически като „цар-жрец”, при това, в унисон с някои трактовки на това понятие – всевластен „цар-жрец”, разполагащ с разпоредителната власт във всички обществени сфери и дори с върховна собственост върху земята – каквито в литературата се срещат. Констатацията на Б. М. Свердлов, че „установление династического правления одного знатного рода, несмотря на свержение отдельных его представителей, „способствовало концентрации в руках хана власти военного вожда, верховного законодателя и судьи, верховного жреца” [Свердлов, Б. М. 1997, с. 55; цит. по: Пугачёв, А. Ю. 2008, с. 110], която търпи редица критики, все пак предполага перипетиите на продължителен политически процес, именно една част от чието разгръщане се наблюдава през „тъмния” VIII век.

Що се отнася до Кампаган, слабо вероятно е той да бъде хан Паган, тъй като обичайно в тюркските езици титлата е задпоставна и ясно засвидетелствани домашни тюркски записи за обратното практически не съществуват. Ако кан в началото на кан Паган е титла, тя нямаше да стои на това място и щяхме да имаме словосъчетанието Паган-кан. Това съображение донякъде се обезсилва от

⁴³ „На 3-ия индиктион Константин [Копроним] потегли в България, задето българите лишиха от властта своя началник (*ἀρχηγόν*) поставения от Сабин на име Умар, а назначиха на нея [властта] Токту, мъж българин (*ἄνδρα Βούλγαρον*), брат на Баян. Българските бегълци отидоха в горите при река Истър [Дунав]; немало от тях загинаха, между които били убити и Токту заедно с брат му Баян и други. Друг един княз (*ἄρχων*) техен, когото наричали Кампаган, избягал във Варна, както се види, за да се спаси, бил убит от собствените си слуги. Тогава много български области били изгорени от ромеите и изтребени.” [Niceph., *Opuscula historica*..., р. 70₂₅–71₈; цит. по: Златарски, В. Н. 1970, с. 525]. Привеждам това известие на изворите, защото то е едно от съдържащите най-много информация по занимаващата ни тема.

наличието на владетел (кюриос) на българите, на име Паган, у византийските хронисти Теофан и Никифор⁴⁴. Без да влизам в подробности – нерешени остават въпросите дали съществува такова владетелско име или у Теофан появата му е въпрос на погрешно записване на име или титла, дали този Паган е идентичен с Кампаган, както и дали омофонията между това име и латинската дума *paganus* е въпрос на случайност, като латинските извори за епохата – и Зигеберт, и следващият го Алберик (Зигеберт – под 763 г.), предават старателно формата на името у Теофан. Но така или иначе, дискуссионният Кампаган се споменава във връзка с династичните борби в Първото българско царство, инспирирани или използвани от византийците; Кампаган вероятно не случайно бяга към Варна и следователно убийството му е епизод от противоборството между кагана/кавхана и кана сю-беги.

Смятам, че в така представените известия на изворите е регистрирана една борба на институциите – българският вариант на противоборството между сакралния владетел и „светския” владетел-военачалник (с цялата условност на тези категоризации), противоборство, което било не по-малко ожесточено от унгарския „синдром на Копан” или гражданската война у хазарите. Във връзка с това – в своя анализ Георги Н. Николов неколкократно изтъква липсата на упоменаване на евентуалните съвладетели от Именника... В този документ, с характер според мен на своего рода политически манифест, липсата на кавханите отразява победата в противоборството на кана сю-беги, т.е. в него кавханите не са включени съзнателно, а като единствените продължители на генеалогията на каганите (*sic!*) Авитохол и Ирник по този начин са представени канове-военачалници. Може да бъде предмет на отделна студия изясняването на резултатите от тази борба на институциите, но и от известното ни досега, бегло представено в изложението по-горе, се вижда, че кавханът е длъжност, която продължава да играе активна роля в политическия живот на Първото българско царство – значим *συμπλάρεδρος* на кана и след като той става княз и после цар. **Георги Н. Николов** [2005, с. 107] отбелязва, че хан Омуртаг е сочен като иззел много от функциите на кавхана, което го превърнало от съвладетел в служител, но според мен „заслуга” в развитието на този процес имат и останалите канове на Първото българско царство.

IV.3. Смятам, че дискуссионността при отразяване на политическата криза от VIII в. ще остане характеристика на модерното ѝ историописно отразяване. Първо, не съществуват изрични данни за върховенството на кана или кавхана. Практически във византийските извори не се съдържа изрично упоменаване на титлите на българския владетел. Така е в известията на византийските историци например за „тъмния” VIII-ми век. „Господарят на България” или „владетелят на България” са общи формулировки, които не указват нито рангова, нито почетна титулатура, а са общо описание на върховната властова позиция на обозначаваната така историческа личност. Изключенията са малко на брой, и едното от тях, конкретно известието за титлата кампаган, както видяхме, е едно от основанията да бъде търсена двоична владетелска институция в Първото българско царство. Друг такъв пример е добре известното описание у К. Багренородни на церемонията на посрещане на български пратеничества, който показва отлично познаване на ППС на Първото българско царство в нейните горни „етажи”, но **там титлата на българския владетел не е указана**. Искам да обърна внимание, че съпоставката на тези две известия е показателна – всъщност византийската администрация или е познавала много по-добре от византийските историци ППС на Първото българско царство, или на историците не се е налагало детайлно да я отразяват. Данните за събитията през тъмния VIII-ми век говорят ясно, че византийската администрация много ловко се възползва от институционалните противоречия в Първото българско царство и неколкократно или се намесва във вътрешните му работи, както в случая със Сабин, който се опитва да направлява българския политически живот индиректно от Константинопол⁴⁵, или е на път да се справи чрез тези противоречия военнополитически с Първото българско царство. Изглежда, че византийска подкрепа получават главно кавханите – откъдето и

⁴⁴ Вж. най-общо за данните за него у Теофан и Никифор: **Златарски, В. Н.** 1970, с. 524.

⁴⁵ По разказа на изворите, когато българите, търсейки мир, се срещнали с император Константин V Копроним, това станало в присъствието на Сабин. Императорът упреждал българите за омразата им към Сабин – упрек, отправен към делегация, водена от Паган. Ситуацията така или иначе е неясна – византийският император е смятал и Сабин, и Паган за легитимни? Вж. **Theophanis Chronographia...**, р. 436₉₋₁₄; **Niceph., Opuscula historica...**, р. 70₁₄₋₁₈]; **Златарски, В. Н.** 1970, с. 291; срв. **ГИБИ, III**, с. 272].

обвинението, че те ще „поробят” страната си, звучи най-често именно по адрес на личности, които се идентифицират тъкмо като заемащи длъжността на кавхана – като Византия явно е заемала позицията на могъщия съсед, който е разполагал с потенциал да влияе много активно върху политическите процеси в Първото българско царство.

V. Без съмнение, етимологията на титлите, обозначаващи длъжностите в състава на двоичната владетелска институция, би осветлила в значителна степен ситуацията. За съжаление, това е сплит от въпроси, който е от най-трудните за анализ, и поради това и към днешно време все още няма напълно сигурни и безспорни решения. Естествено, анализът на една от титлите, конкретно на титлата кавхан, ще е от много голямо значение за темата.

V.1. Титлата кавхан е с неизяснена безспорно етимология, независимо от големия брой на опитите за изясняването ѝ. Алтайски произход (< қарауан, қаруан) на прабългарското καυχανος, καυκανος и на аварското сарсанус предполагат Г. Фехер, Й. Маркварт, К. Менгес, Д. Шинор, В. Бешевлиев⁴⁶. Съответствия се търсят освен в прабългарската и аварската титла, и в титлата (?), респ. личното име қараган, қарган от орхоно-енисейските надписи⁴⁷. Тези съответствия на пръв поглед са очевидни, но езиковедският им анализ не показва единство в интерпретациите. Дори според Д. Шинор формата **қар-уан** едва ли отговаря (corresponds – което той поставя в кавички) на καυχανος в гръцка транскрипция [Sinor, D. 1954, p. 174], а за G. Clauson [1956, p. 77–78] Kargan/Kafgan не може да се обясни нито като қарқан “very khany”, нито като трансформация на иранското kav kavan, а е по-скоро лично име. Съответно за Д. Шинор името Капаган на тюркютския каган Капаган (692–716) се извежда от глаголният корен қар- „атакувам”, плюс суфикса -уан, сумарно: „атакуващ, агресор”, а за М. Ердал – от глаголният корен қар-, „нахлувам, хващам, завладявам”, плюс суфикса -уан, сумарно – „похитител, завоевател” [вж. историографската справка у Rybatzki, V. 2000, p. 223]. G. Clauson [1956, pass.] дори смята лексемата қарган „as etymological impossible to explain”.

Към съответствието καυχανος, καυκανος – сарсанус – қараган, қарган се прибавя и споменаването на **Καμπάγανον** – име или титла – у патриарх Никифор⁴⁵, лексема, която обичайно се използва за доизясняване на титлата кавхан, но анализът ѝ – и езиковедски, и исторически – остава дискуссионен. В част от литературата, най-вече у Веселин Бешевлиев и Георги Н. Николов [Beševliev, V. 1975; Бешевлиев, В. 1979, с. 61; Бешевлиев, В. 1981, с. 45–50; Бешевлиев, В. 1992, с. 68–69; Николов, Г. Н. 2002, и др.] именно това известие е един от централните доводи за съществуването на двоична владетелска институция.

IV.2. Опитите за етимология на титлата кавхан могат да се сведат до следните решения, предлагани от езиковедите⁴⁹:

За Г. Рамстед титлата има китайско-корейски произход и е със значение „пръв, велик служител”. Според А. Делева-Гранберг титлата се развива от корена қар- със значение „хващам”, откъдето қар-қан / қар-уан е обяснено като „изборен владетел”. Докато в семантично отношение обяснението на Г. Рамстед изглежда приемливо, то обяснението на А. Делева-Гранберг противоречи на изричното засвидетелстване на наличието на наследственост при кавханите, ако се съди например по известието на Скилица, че Георги Войтех бил от „рода на кавханите”. Не ми се струва добре обосновано семантически и решението на самата Татяна Славова – извеждане на титлата от тюркск. глагол қав със значение „извършване на съвместно действие”, срв. қавғ – събирам, қавис – свързвам.

Съществуват още две възможности, частично застъпени в езиковедската литература.

IV.3.1. Първата възможност е свързана с идеята в титлата кавхан да се потърси реализация на едно характерно езиково явление. Във вариантите қар-қан / қар-уан с близки съответки в аварското

⁴⁶ Вж. библиографската справка у Славова, Т. 2010, с. 15.

⁴⁷ Вж. текста, съдържащ титлата, респ. името Капаган-каган, у Стеблева, И. В. 1976, с. 21 сл. За вариантите на името / титлата karagan (kagan): Li, Y.-S. 2013, pp. 57–66.

⁴⁸ Niceph., *Opuscula historica*..., p. 71₄₋₅: ἄλλος δὲ τῆς ἄρχων αὐτῶν, ὃν ὀνομάζουσι Καμπάγανον... [ГИБИ, III, с. 305].

⁴⁹ Привеждам ги въз основа на историографската справка у Славова, Т. 2010, с. 14–15. Срв. също подробния преглед у Гюзелев, В. 2007, с. 101 и сл.

сарсапус и дори във варианта кампаган се наблюдава образуване въз основа на един специфичен езиков феномен в тюркските езици, който в граматичните пособия носи названието *пекиштирме*, представляващ **подсилване на значението чрез повторение** (intensification via reduplication)⁵⁰, при което анлаутният звук в подсилващия елемент, който винаги има формата на предпоставена сричка, е идентичен на анлаутния звук в подсилваната дума. Но вторият съгласен звук, и в подсилващата сричка, и в подсилваната дума, подлежат на специфична синхронизация на съгласните, в която езиковедите не са извели абсолютно строги правила. Един разбираем за българите от по-старото поколение турцизъм, все още ползващи активно турски заемки в българския език, дава добро пояснение за този езиков феномен.

Така турцизмът *бая* има значението 'много', а по-слабо разпространената в българските диалекти производна дума *батбая* означава 'твърде много' и е пример за въпросния езиков феномен пекиштирме. Ето защо не мога да приема допускането, че **Батбаян** засвидетелства обозначението на длъжността **бат** плюс ЛИ Баян. Всъщност това лично име или титла е пример за дума в езика на прабългарите, формирана чрез пекиштирме, респ. подсилване чрез редупликация. Ако **баян** е титла, което е възможно, Батбаян е същата титла с градация, т.е. нещо като главен или велик баян.

Догадката, че в името Батбаян става дума за пекиштирме, не е моя, а принадлежи на **г-н Пламен Върбанов**. На нееднократните ми подканания да я публикува той не се отзова, може би защото в статия на видния български езиковед Иван Добрев **бат** от името Батбаян беше изтъквано като пример за присъствието в титулатурната практика на прабългарите на заетата от тях средноперсийска титла **бат**. Справката с публикацията на Ив. Добрев, даваща това обяснение [**Добрев, Пет ирански титли...**, pass.], показва, че тази много прецизна и находчива негова интерпретация не би трябвало да е в сила по отношение на името Батбаян, защото във всички останали примери за употребата на тази зета персийска титла, приведени от него, тя има характерната за тюркските езици задпоставна позиция.

IV.3.2. Тук ще отворя една скоба, в която ще дам по-пълнен цитат от изключително интересното наблюдение на Ив. Добрев по отношение на бъдещото натегнати обяснения име Кубрат, което в Именника... се появява във формата **Курт**. Всъщност, според Ив. Добрев името е **Куртбат** [**Добрев, Пет ирански титли...**, pass.], име, по съответния начин видоизменено в изворите, като господарят Курт носи титлата „господар” („бат”) в задпоставна позиция, което е типично за синтаксиса в тюркските езици. Батбаян обаче е съвременник, в качеството си на син на Куртбат, и като него би трябвало да бъде наречен **Баян-бат**, което не наблюдаваме, следователно формата на неговото име във византийските извори отразява не титла плюс име, а име или титла, формирано чрез подсилване чрез редупликация.

IV.3.3. Да се върнем към титлата **кам-паган**. Вече моя догадка е, че всъщност титлата предава тюркското **кап-каган**, в което подсилващата частица *кап* служи, за да придаде значение, което бихме предали на съвременен български като „най-каган”, „главен каган” или най-точно „същински каган”. Тази догадка, подбудена от идеята на г-н Пламен Върбанов, ме насочи към допълнителни справки с литература по въпроса. Така се оказа, че подобно решение по отношение на орхоно-енисейската титла *kap(a)gan* вече е формулирано – въз основа на примери като *qar-qara* и *tar-tarim* **Franz Altheim und Ruth Stiehl** [1956, pass.] я представят като лексема тъкмо с предположеното значение, т.е. „най-каган”, „главен каган” или най-точно „същински каган”. Впрочем, Д. Шинор дори твърди – което потвърждава така предлаганата семантика на термина – че „...the dignity of a *qarqan* was thought to be superior to that of a *qagan*” [**Sinor, D.** 1954, p. 183]. Скептицизмът на G. Clauson спрямо такова решение, цитиран по-горе, има известни основания, но все пак такова решение като че ли е най-резонното.

Изясняването на **кам-паган** като кап-каган най-добре обяснява появата на анлаутния звук *p* в двата случая – и в титлата кампаган, и в предаването ѝ като Паган, схваната от византийския автор като лично име (но от Зигеберт като титла, съдейки по изписването ѝ с малка буква, за разлика от личните владетелски имена, винаги изписвани с главна буква). Ако е въпрос за подсилване чрез редупликация, то действително **кам-** ще предполага анлаутна съгласна **к** в изходната форма на кампаган. От друга страна, лексемата кампаган в такъв случай ще отразява запазване на формата каган вместо контрахираното кан в кавхан, но и във втория случай семантиката на двете титли не се променя – двете титли и в този вид засвидетелствуват елементите на двоичната владетелска институция –

⁵⁰ Вж. за присъствието това явление в Old Turkic: **Erdal, M.** 2004, p. 151.

кавхана (< qar-qan 'същински [върховен] кан) редом с номинално второстепенния, на фактически по-могъщия qan-su-begi 'кан-военачалник'.

IV.4. Обяснението се потвърждава от едно несигурно, но много важно свидетелство, а именно – известията за названието на върховната сакрална институция на хазарите, както и за имащите тюркски произход названия на длъжностите от двоичната владетелска институция у унгарците, съответно **кюндюх [каган]** и **кенде**. Хазарската институция **кюндюх [каган]** е зета в маджарското **кенде** със съответните фонетични промени, което е указано още от унгарския учен Дежьо Паиш [Pais, D. 1931, pass., цит. по: Юхас, П. 1985, с. 428–429] – един от доводите, че ранносредновековната маджарска двоична владетелска институция е по модела на хазарската, респ. че заема от хазарите термините за обозначаването ѝ. Титлата кавхан намира косвена съответка именно в тези две лексеми. В литературата се среща възражение срещу твърде буквалистичното оприличаване на ППС на прабългарите с онази на хазарите [много категорично у Pohl, W. 1988, S. 296]. Това възражение няма неоспорими основания, още повече, че макар да се установява прилика помежду им, то **тя не ги представя като идентични, а като инвариантни**. В подобен вид и със сходна терминология двоичната владетелска институция е функционирала и у прабългарите.

В конкретния случай прабългарската титла кавхан е сравнима именно с хазарското **кюндюх [каган]** и унгарското **кенде** – а не с титлата **хакан бек** у хазарите и **дюла** у маджарите – представлявайки тяхна съответка по смисъл. Ако етимологията на кам-паган = кап-каган е точна, то получава се значение „истински”, „същински”, „най-каган”, което определено е, както стана дума, семантичен паралел на изясненото по-горе, в изложението на параграф II. 3., значение „почетен каган” за титлите кюндюх каган и кенде.

IV.5. Такова изясняване среща известни трудности, свеждащи се както до някои езиковедски проблеми, така и до проблеми във връзка с общоисторическия анализ на длъжността, обозначена с тази всъщност длъжностна титла, у хазарите може би трансформираща се в почетна титла.

IV.5.1. От една страна, това са проблеми на езиковия облик на титлата кампаган. Донякъде проблемно е дали е възможна трансформацията на предположеното кап-каган в кам-паган, т. е. дали е възможна комбинаторната промяна **пк > мп**, евентуално отразена в такава трансформация и, ако действително става дума за комбинаторна промяна, в какъв език е евентуално осъществена – в езика на прабългарите или в гръцкия език на византийския хронист, в случая Никифор. Известна вероятност трансформацията да е закономерна се открива във факта, че титлата каган се явява и във форма паган – корумпирана според З. Гомбоц⁵¹. Освен това, във Виенския ръкопис на Скилица кавхан Дометиан е Πχάνος, като формата се обяснява като възхождаща към правилното Κάλχανος, Κάλχανης, което се доближава до фонетичния облик на Παγάνος, paganus. Титлата на другия кавхан през същата 1015 г., Теодор, също е фиксирана и в корумпиран вид, ὁ κλαχάνης, редом с καυκάνος⁵².

Може би най-остро поставя проблема за несигурността на етимологичните решения Д. Шинор. Още в самото начало на статията си за термина qarqan той задава въпроса: „For it καύχανος is the Greek transcription of qayan, how can it “correspond” to Old-Turkish qar-yan?” [Sinor, D. 1954, p. 174] И пак там той предупреждава: „Words gain suddenly in importance when used to sustain otherwise fragile historical theories. Since historians of central Asia are all too often apt to ignore the most elementary rules of linguistics, an erroneous treatment of a word has more than once been made the basis for a not less erroneous historical hypotheses which, in its turn, is taken for granted by other historians, reluctant if not unable to ascertain the validity of the initial statement.” Умишлено оставям цитата от статията на Д. Шинор на английски език, за да „скрия”, че може би донякъде съм критикуем в предположенията си по отношение на анализираните лексеми – кампаган, кавхан, средноазиатското капган. Не мога да застана зад определено

⁵¹ За формите на аварската титла каган в средновековните извори З. Гомбоц [цит. по: Немет, Ю. Авары..., pass.] прави следната справка, част от която привеждам буквално, без разясняване на направените там препратки, най-вече към изданията на изворите: „Qagan- “глава государства, властитель”. З. Гомбоц (MNY, с. 100) указывает следующие варианты слова из западных источников: sagan, chagan; sagamus, kaganus; casarms (Павел Диакоп, IV); в испорченных текстах: paganes (MGH, T. II, с. 450), sappanus (Ann. Xant. ad. a. 805; MGH, T. II, с. 224).” (подч. мое, Ст.Й.)

⁵² Николов, Г. Н. 2005, с. 135, с препр. Срв. анализа на тези форми у Бешевлиев, В. 1981, с. 30.

становище абсолютно категорично. Дали кавхан = капган е първата компонента от двусъставна титла от типа на капаган [велик?] каган (идентична с „интронизационното” име на тюркютския владетел), т. е. каганът, който е пръв по ранг; дали *qar-qan* не е вариант на каган, с което, както се вижда, Д. Шинор е безапелационно несъгласен; дали, ако изложените по-горе съображения за изграждането на *капаган* = *капкаган* въз основа на подсилване чрез редупликация, са резонни, в Първото българско царство не са се „конкурирали” *qar-qan* (титлата на „Паган”) и *qar-qan* = *καύχανος*, *καλχάνης*, *κόπχανος*, *sarcanus*, *κόπχανος*. (Д. Шинор включва и *κόπχανος* като форма за същата титла) – трудно ми е да реша. Но езиковедското решение е важно, дано да го дочакаме от непредубеден филолог. Като, разбира се, езиковедският и историческият анализ трябва да се верифицират взаимно относително сигурно, едва тогава те ще предложат основателно решение. По отношение на този проблем ще бъдат последните бележки по тази така трудна проблематика.

IV.5.2. Несъмнено, от значение е езиковедският анализ да изхожда и от **доводи от екстралингвистичен, общоисторически характер, в случая най-вече доводите, основаващи се на сравнението с подобните ранносредновековни институции**. Във връзка с това се налага частично връщане към анализа на тези доводи, детерминирано от необходимостта да бъде оценена **стойността им именно като екстралингвистична обосновка на езиковедския анализ, който според Т. Славова не може да подкрепи идеята на В. Бешевлиев за *капаган* като форма на *кавхан***⁵³. В случая доводите от общоисторически характер се заключават до напомнянето, че ако българската владетелска институция е имала характера на двоична владетелска институция както у исторически най-близкия пример, хазарите, то в историческото развитие в Първото българско царство е трябвало да се развиват сходни процеси – „постепенно изтласкване на първия владетел на заден план и поемане на властта от втория владетел – *капхана*, както се случва в Хазарския каганат”. Навсякъде, където функционирала подобна институция, събитията се извършвали по такъв модел – например при майордомите на Меровингите в държавата на франките или при шогуните в Япония. В историческото развитие на Първото българско царство не било така – не се наблюдавали подобни процеси и дори при силни *кавхани* като *кавхан* Исбул липсвали данни за какъвто и да било негов опит да бъде отнета властта на *кана* [Жеков, Ж. 2007, с. 238]. Както вече стана дума, в тези доводи историческата ситуация в Първото българско царство е представена непълно, а съотношението между институциите е представено точно обратното на реалното им съотношение, нещо, което идва от вкоренената модернизаторска представа за монократичния владетел с неоспорима власт, уж съсредоточена в случая с ранносредновековна България в лицето на *хана* / *кана*.

Работата е според мен и в това, че езиковедският анализ не установява съответствие между титлата *кан* в Първото българско царство и титлата *кюндюх каган* у хазарите, и по този начин да се получи имагинерното различие в хода и типологията на събитията – уж при сакралния хазарски владетел властта била отнета от *хаган бек’а*, докато при българския владетел *кавханът* не се опитал да го стори. Съответствието между титлите има съвсем друг вид – то, както видяхме, е между хазарския *кюндюх каган* и *кавхана* в Първото българско царство и на второ място, между хазарския *хаган бек* и титлата *хан/кан* – всъщност *кана сюбиги* – в Първото българско царство; съответствието между двете титли ясно се вижда при условие, че анализът на В. Бешевлиев отдавна очерта „военачалническата” семантика на титлата *кана сюбиги*. Впрочем, като указвам последното, мисля, че става ясно откъде идва още една неточност в анализа – в част от литературата *каганът* е сочен като върховният военачалник на Първото българско царство, което данните на изворите всъщност не потвърждават – те го указват и като военачалник, без изрично да го представят като върховен военачалник. Иначе казано, твърдението, че в Първото българско царство липсвала двоична владетелска институция и поради това историческото развитие се различавало от историческото развитие при подобен модел на владетелската власт, е неприемливо, включително и защото е обосновано чрез поставяне на титлите и стоящите зад тях длъжности на неточното им място в прабългарската ППС. Оттам и неточностите в представянето на историческото развитие в Първото българско царство, в което борбата на

⁵³ В това отношение Т. Славова [2010, с. 12] се опира на изложението на такива доводи у Жеков, Ж. 2007, с. 238. В изложението по-нататък привеждам почти изцяло и, надявам се, точно, доводите от общоисторически характер на Ж. Жеков.

институциите е представена като борба на (аристократичните) родове; впрочем, борба на (аристократичните) родове дори и да е имало, тя е била част от борбата на институциите, ясните данни за каквато при инерцията на традиционното представяне на събитията в Първото българско царство неизбежно са подминати. Тук няма да се спирам на въпроса за продължителността и интензитета на тази борба на институциите – дали от времето на формиране на Аспарухова България в края на VII до регистрираните изрично според мен конфликти в рамките на тази борба на институциите е изминал голям или малък срок, дали това са единствените регистрирани прояви на тази борба на институциите и други производни питання; те са тема за друго изложение.

* * *

Недостатъчните по обем данни от византийските историци са малоречиви и противоречиви, и въпреки че не позволяват безалтернативно тълкуване нито в полза на едната, нито в полза на другата теза, нищо в тях обаче не е абсолютно противоречащо на тезата за двоичната владетелска институция в Първото българско царство.

Смятам, че предложеният анализ допълнително обосновава наличието на титлата каган в титулатурата на Първото българско царство – към доводите от изричното упоменаване на титлата в писмените извори сега се прибавя и евентуалното ѝ регистриране в състава на титлите кампаган / кавхан. Принципно ново в настоящото изложение е обосноваването на друга взаимозависимост между двете длъжности в двоичната владетелска институция – формално върховен и сакрален е кавханът / каганът, фактически върховен е канът военачалник, а не обратното, както е приемано досега в литературата. Твърдението не „детронира“ кана военачалник, още повече, че той се оказва победителят в институционалната борба с кавхана, превръщай се в хода на противоборството във висше длъжностно лице.

Събитията от VIII век се обясняват не [само] като борба на средновековни византо-фили и византо-фоби, преплетена с борбата на могъщи съперничаещи си родове, а [и] като борба на институциите. Всъщност в настоящото изложение това е вторият нов момент, който според мен би следвало да бъде втъкан в концепцията за двоичната владетелска институция, развивана от В. Бешевлиев и Георги Н. Николов.

Изложеното в настоящата работа оставя неанализирани редица проблеми, свързани с изясняването на мястото на двоичната владетелска институция в ППС на Първото българско царство. Между тях несъмнено от голямо значение е изясняването на въпроса за евентуалната сакрализация на българския владетел, каквато несъмнено е съществувала, но в периода преди християнизацията е била свързана с двоичната владетелска институция. Що се отнася до общата характеристика на двоичната владетелска институция, смятам за много точна оценката ѝ у Георги Н. Николов – в Първото българско царство съвладетелството било функционално [Николов, Г. Н. 2005, с. 76], с относително добре проследим обхват на политическата функционалност на всеки от съвладетелите. Във връзка с това, както и по отношение на оставащите ненапълно решени въпроси ще отбележа, че съществуват още податки в изворите за по-детайлизирано обрисуване на двоичната владетелска институция в отделни аспекти, на които, надявам се, ще мога да се спра в едно бъдещо проучване.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Извори:

ГИБИ, III – Гръцки извори за българската история. III. Съставили и редактирали Иван Дуйчев, Геновева Цанкова-Петкова, Василка Тъпкова-Займова, Любомир Йончев, Петър Тивчев. София: Издание на Българската академия на науките, 1960. [Gratzki izvori za balgarskata istoriya. III. Sastavili i redaktirali Ivan Dujchev, Genoveva Tzankova-Petkova, Vasilka Tapkova-Zaimova, Lyubomir Yonchev, Petar Tivchev. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademiya na naukite, 1960.]

Дестунис, Г. С. 1861 – Г. С. Дестунис. Сказанія Приска Панійскаго (переводъ съ греческаго). Отрывокъ 1^й (433 г. по Р. Х. Θεοδοςια II 26 г.). – В: Ученые Записки втораго отдѣленія Имп. Акад. Наукъ, VII, 1. С. Петербургъ, 1861. [G. S. Destunis. Skazaniya Priska Panijskago (perevod sa grecheskago). Otryvok I-j (433 g. po R. H. Theodosija II 26 g.). – V: Uchenye Zapiski vtorago otdelenija Imp. Akad. Nauk, VII, 1. S. Petersburg, 1861.]

Именник... – Моско Москов. Именник на българските ханове (Ново тълкуване). София, 1988, 19–21. [Mosko Moskov. Imennik na balgarskite hanove (Novo talkuvane). Sofia, 1988, 19–21.]

Иордан, О происхождения гетов... – Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica). Вступительная статья, перевод, комментарий Е. Ч. Скржинской. Издание второе, исправленное и дополненное. [Византийская библиотека. Источники]. Санкт-Петербург: Издательство „Алетейя“, 2001. [Jordan. O proishozhdenii i dejanijah getov (Getica). Vstupitel'naja stat'ja, perevod, kommentarij E. Ch. Skrzhinskoj. Izdanie vtoroje, ispravlennoe i dopolnennoe. [Vizantijskaja biblioteka. Istochniki]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo „Aletejja“, 2001.]

ЛИБИ, III – Латински извори за българската история. III. Съставили и редактирали Михаил Войнов, Иван Дуйчев, Страшимир Лишев, Борислав Примов. София: Издание на Българската академия на науките, 1965. [Latinski izvori za balgarskata istoriya. III. Sastavili i redaktirali Mixail Vojnov, Ivan Dujchev, Strashimir Lishev, Borislav Primov. Sofia: Izdanie na Balgarskata akademiya na naukite, 1965.]

Шишић, Ф. 1928 – Фердо Шишић. Летопис попа Дукљанина. Београд – Загреб, 1928.

Albericus, Chronica... – Albericus Monachus Trium Fontium. Chronica. Ed. G. Pertz. – MGHSS, 23, 1874, 631–950.

Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio... – Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English Translation by R. J. H. Jenkins. New Revised Edition. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Consilio Societatis Internationalis Studiis Byzantinis Provehendis Destinatae Editum. Volumen I. Constantinus Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. Edidit Gy. Moravcsik. Anglice vertit R. J. H. Jenkins]. Washington, District of Columbia: Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1967. Second Impression, 1985, ix + 341 pp.

Niceph., Opuscula historica... – Nicephori archiepiscopi Constantonopolitani Opuscula historica. Accedit Ignatii Diaconi Vita Nicephori. Ed. Carolus de Boor. Leipzig: Teubner, 1880.

Strykowski, O początkach... – Maciej Strykowski. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzemie pilnego doświadczenia. Opracowała Julia Radziszewska. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.

Theophanis Chronographia... – Theophanis Chronographia, ed. Carolus de Boor. I – II. Lipsiae, 1883.

Проучвания:

Александренков, Э. Г. 1976 – Э. Г. Александренков. Индейцы Антильских островов до европейского завоевания. Москва, 1976. [Ye. G. Aleksandrenkov. Indejtzy Antil'skih ostrovov do evropejskogo zavoevanija. Moskva, 1976.]

Артамонов, М. И. 2002 – М. И. Артамонов. История хазар. СПб.: Филологич. факультет, СПбГУ, 2002. [M. I. Artamonov. Istoriija hazar. SPb.: Filologich. Fakul'tet, SPbGU, 2002.]

Бабаяров, Г., Кубатин, А. Древнетюркские титулы... – Г. Бабаяров, А. Кубатин. Древнетюркские титулы в эпоху до Тюркского каганата. – В: «Наследие Л. Н. Гумилева и современная евразийская интеграция»: Труды IX Евразийского научного форума, посвященного 100-летию со дня рождения Льва Николаевича Гумилева – < www.eni.kz >. [G. Babajarov, A. Kubatin. Drevnetjurkskie tituly v epohu do Tjurkskogo kaganata. - V: "Nasledie L. N. Gumileva i sovremennaja evrazijskaja integratzija": Trudy IX Evrazijskogo nauchnogo foruma, posvjashennogo 100-letiju so dnja rozhdenija L'va Nikolaevicha Gumileva < www.eni.kz >.]

Бакалов, Г. 1985 – Георги Бакалов. Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). София, 1985. [Georgi Bakalov. Srednovekovniyat balgarski vladetel (Titulatura i insignii). Sofia, 1985.]

Баландие, Ж. 2000 – Жорж Баландие. Политическа антропология. ИК Женифер – Хикс, 2000. [Zhorzh Balandie. Politicheska antropologiya. IK Zhenifer – Hiks, 2000.]

Баласчев, Г. 1909 – Г. Баласчев. Титлите на старо-българските господари. – Минало. Българо-Македонско научно списание. Редактор Г. Д. Баласчев. Година I. Книга 1. София: Печатница и лит. на Гр. Т. Паскалев, 1909, 79–93. [G. Balashev. Titlitate na staro-balgarskite gospodari. – Minalo. Balgaro-Makedonsko nauchno spisanie. Redaktor G. D. Balashev. Godina I. Kniga 1. Sofia: Pечатnitza i lit. na Gr. T. Paskalev, 1909, 79–93.]

Бейлис, В. М. 1992 – В. М. Бейлис. Ибн-Фадлан о “двоевластии” у русов в 20-х гг. X в. – В: Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы: Чтения, посвященные памяти В. Т. Пашуто. Москва, 1992, 3–5. [V. M. Bejlis. Ibn-Fadlan o "dvoevlastii" u rusov v 20-x gg. X v. – V: Obrazovanie Drevnerusskogo gosudarstva: Spornye problemy: Chteniya, posvyashtennye pamjati V. T. Pashuto. Moskva, 1992, 3–5.]

Бешевлиев, В. 1979 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979. [Veselin Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1979.]

Бешевлиев, В. 1981 – Веселин Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981. [Veselin Beshevliev. Parvobalgarite. Bit i kultura. Sofia, 1981.]

Бешевлиев, В. 1984 – Веселин Бешевлиев. Първобългари. История. София, 1984. [Veselin Beshevliev. Parvobalgari. Istoriya. Sofia, 1984.]

Бешевлиев, В. 1992 – Веселин Бешевлиев. Първобългарски надписи (Второ преработено и допълнено издание). София: Издателство на Българската академия на науките, 1992. [Veselin Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. (Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie). Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1992.]

Божилов, И. 2013 – Иван Божилов. Няколко бележки към Theophanes Chronographia, 497₁₆₋₂₆. – Сборник радова Византолошког института, L (2013), 179–186. [Ivan Bozhilov. Nyakolko belezhki kam Theophanes Chronographia, 497₁₆₋₂₆. – Zbornik radova Vizantoloshkog instituta, L (2013), 179–186.]

Божилов, И. 2017 – Иван Божилов. История на средновековна България. Том I. Варварска България. Пловдив: Фондация “Българско историческо наследство”, 2017. [Ivan Bozhilov. Istoriya na srednekovna Balgarija. Tom I. Varvarska Balgaria. Plovdiv: Fondatziya “Balgarsko istoricheskо nasledstvo”, 2017.]

Божилов, И., Димитров, Х. 1995 – Иван Божилов, Христо Димитров. Protobulgarica (Заметки по истории протоболгар до середины IX в.). – В: Byzantino-Bulgarica. IX. Sofia: Éditions de l’Académie Bulgare des Sciences, 1995, 7–61. [Ivan Bozhilov, Hristo Dimitrov. Protobulgarica (Zametki po istorii protobolgar do serediny IX v.). – V: Byzantino-Bulgarica. IX. Sofia: Éditions de l’Académie Bulgare des Sciences, 1995, 7–61.]

Бондаренко, Д. М. 1995 – Д. М. Бондаренко. Вождества в доколониальном Бенине. – В: Попов, В. А. (ред.). Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. Москва: Наука, 1995, 140–152. [D. M. Bondarenko. Vozhdestva v dokolonial’nom Benine. – V: Popov, V. A. (red.). Rannie formy politicheskoy organizatzii: ot pervobytnosti k gosudarstvennosti. Moskva: Nauka, 1995, 140–152.]

Бубенок, О. Б. 2011 – О. Б. Бубенок. Дуализм верховной власти у хазар: случайность или закономерность? – В: Восточная Европа в древности и средневековье. Миграции, расселение, война как факторы политогенеза. XXIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 19–21 апреля 2011 г. Материалы конференции. Москва, 2011, 16–21. [O. B. Bubenok. Dualizm verhovnoj vlasti u hazar: sluchajnost’ ili zakonomernost’? – V: Vostochnaja Evropa v drevnosti i srednekovye. Migratzii, rasselenie, vojna kak faktory politogeneza. XXIII Chtenija pamjati chlena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terentyevicha Pashuto. Moskva, 19–21 aprelja 2011 g. Materialy konferentzii. Moskva, 2011, 16–21.]

Бутинов, Н. А. 1982 – Н. А. Бутинов. Полинезийцы островов Тувалу. Москва, 1982. [N. A. Butinov. Polinezijtzy ostrovov Tuvalu. Moskva, 1982.]

Венедиков, И. 1976 – Иван Венедиков. Легендата за Михаил Каган. – В: Преслав. Т. 2. София, 1976, 179–204. [Ivan Venedikov. Legendata za Mihail Kagan. – V: Preslav. T. 2. Sofia, 1976, 179–204.]

Витанов, Д. 1990 – Д. Витанов. Научно-експертни изследвания върху перешчепинската находка (погребението на хан Кубрат). – Списание на Българската академия на науките, 1990, кн. 4, 28–34. [D. Vitinov. Nauchno-ekspertni izsledvaniya varhu pereshchepinskata nahodka (pogrebenieto na han Kubrat). – Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite, 1990, kn. 4, 28–34.]

Витанов, Д., Супруненко, А., Кулатова, И. 1991 – Витанов, Д., А. Супруненко, И. Кулатова. Откриване и идентификация на гроба на хан Кубрат. – Списание на Българската академия на науките, 1991, кн. 3, 36–43. [Vitanov, D., A. Suprunenko, I. Kulatova. Otkrivane i identifikatziya na groba na han Kubrat. – Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite, 1991, kn. 3, 36–43.]

Габор, Д. Древность мадьяр... – Д. Габор. Древняя история мадьяр в зеркале истории Евразии. – «Наследие Л. Н. Гумилева и современная евразийская интеграция»: Труды IX Евразийского научного форума, посвященного 100-летию со дня рождения Льва Николаевича Гумилева < www.enu.kz >. < repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/8179/DREVNIAIA-ISTORIA-MAD’IAR.pdf?sequence=1 >. [D. Gabor. Drevnjaja istorija madyjar v zerkale istorii Evrazii. – “Nasledie L. N. Gumileva i sovremennaja evrazijskaja integratzija”: Trudy IX Evrazijskogo nauchnogo foruma, posvjashthenogo 100-letiju so dnja rozhdenija L’va Nikolaevicha Gumileva] Гумилев < www.enu.kz >. < repository.enu.kz/bitstream/handle/123456789/8179/DREVNIAIA-ISTORIA-MAD’IAR.pdf?sequence=1 >.

Голден, П. Б. 2004 – П. Б. Голден. Кипчаки средневековой Евразии: пример негосударственной адаптации в степи. – В: Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004, 103–134. [P. Golden. Kipchaki srednekovoj Evrazii: primer negosudarstvennoj adaptatzii v stepi. – V: Mongol’skaja imperija i kochevoj mir. Ulan-Ude: Izd-vo BNTZ SO RAN, 2004, 103–134.]

Голден, П. Б. 1993 – П. Б. Голден. Государство и государственность у хазар: власть хазарских каганов. – В: Феномен восточного деспотизма: структура власти и управления. Москва, 1993, 211–233. [P. B. Golden. Gosudarstvo i gosudarstvennost’ u hazar: vlast’ hazarskih kaganov. – V: Fenomen vostochnogo despotizma: struktura vlasti i upravlenija. Moskva, 1993, 211–233.]

Гюзелев, В. 2007 – Васил Гюзелев. Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство-царство (VII–XI в.). Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство”, 2007. [Vasil Guzelev. Kavhanite i ichirgu boilite na Balgarskoto hanstvo-tzarstvo (VII–XI v.). Plovdiv: Fondatziya “Balgarsko istoricheskо nasledstvo”, 2007.]

Добрев, Името на княз Борис... – Добрев, Иван. Прабългарското име на княз Борис кръстител. – < <http://bolgnames.com/text/Boris.html> >. [Dobrev, Ivan. Prabalgarskoto ime na knyaz Boris krastitel. – < <http://bolgnames.com/text/Boris.html> >.]

Добрев, Пет ирански титли... – Добрев, Иван. Пет ирански титли в прабългарския език. – Academia.edu < https://www.academia.edu/32182333/Пет_ирански_титли_в_прабългарския_език >, 1–13. [Dobrev, Ivan. Pet iranski

titli v prabalgarskiya ezik. – Academia.edu < https://www.academia.edu/32182333/Пет_ирански_титли_в_прабългарския_език >, 1–13.]

Живков, Б. 2010 – Борис Живков. Хазария през IX и X век. София: ИК „Гутенберг“, 2010. [Boris Zhivkov. Hazariya prez IX i X vek. Sofia: IK “Gutenberg”, 2010.]

Златарски, В. Н. 1970 – Васил Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Том I. Част I. София, 1970. [Vasil N. Zlatarski. Istoriya na balgarskata darzhava prez srednite vekove. Tom I. Chast I. Sofia, 1970.]

Йорданов, С. 1996 – Стефан Йорданов. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: I. Племенната общност на уногундурите, Patria Onoguria и Велика България. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том пети. Велико Търново, 1996, 49–69. [Stefan Yordanov. Za sotzialno-politicheskata organizatsiya na Kubratova Velika Balgariya: I. Plemennata obshtnost na unogundurite, Patria Onoguria i Velika Balgaria. – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvanija i material. Tom peti. Veliko Tarnovo, 1996, 49–69.]

Йорданов, С. 1997 – Стефан Йорданов. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: II. Системата толис-гардуш и двудялбата “българи – котраги” в “Старата Велика България”. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том шести. Велико Търново, 1997, 89–108. [Stefan Yordanov. Za sotzialno-politicheskata organizatsiya na Kubratova Velika Balgariya: II. Sistemata toelis-tardush i dvudjalbata “balgari – kotragi” v “Starata Velika Balgaria”. – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvanija i material. Tom shesti. Veliko Tarnovo, 1997, 89–108.]

Йорданов, С. 2000 – Стефан Йорданов. За социално-политическата организация на Кубратова Велика България: III. Административната организация на “Старата Велика България” и тричастното племенно деление на Волжска България. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том седми. Велико Търново, 2000, 213–231. [Stefan Yordanov. Za sotzialno-politicheskata organizatsiya na Kubratova Velika Balgaria: III. Administrativnata organizatsiya na “Starata Velika Balgaria” i trichastното plemenno delenie na Volzhska Balgaria. – V: Balgarite v Severnoto Prichernomorie. Izsledvanija i material. Tom sedmi. Veliko Tarnovo, 2000, 213–231.]

Йорданов, С. 2003 – Стефан Йорданов. Паисий или Никифор: за личното име и титлите на основателя на Първото българско царство. – В: Българистични проучвания. 9. Актуални проблеми на българистиката и славистиката. Осма международна научна сесия, Велико Търново, август 2002 г. Велико Търново: Faber, 2003, 70–81. [Stefan Yordanov. Paisiy ili Nikifor: za lichnoto ime i titlite na osnovatelya na Parvoto balgarsko tzarstvo. – V: Balgaristichni prouchvaniya. 9. Aktualni problemi na balgaristikata i slavistikata. Osma mezhdunarodna nauchna sesiya, Veliko Tarnovo, avgust 2002 g. Veliko Tarnovo: Faber, 2003, 70–81.]

Йорданов, С. 2004 – Стефан Йорданов. Средновековният български апокрифен владетел и колегията на хана и кагана в политическата практика на Първото българско царство. I. Титулатурата на средновековния български владетел в т. нар. историко-апокрифна литература. – В: Сборник в чест на проф. д-р Георги Данчев. Материали от Международната научна конференция. Велико Търново, 13–14 декември 2002 г. Велико Търново: Университетско издателство “Св. Св. Кирил и Методий”, 2004, 475–494. [Stefan Yordanov. Srednovekovniyat balgarski apokrifnen vladetel i kolegiyata na hana i kagana v politicheskata praktika na Parvoto balgarsko tzarstvo. I. Titulaturata na srednovekovniya balgarski vladetel v t. nar. istoriko-apokrifna literatura. – V: Sbornik v chest na prof. d-р Georgi Danchev. Materiali ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsiya. Veliko Tarnovo, 13–14 dekemvri 2002 g. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, 2004, 475–494.]

Каймакамова, М. 1976 – М. Каймакамова. Две старобългарски летописни съчинения от XI в. – Исторически преглед, 1976, кн. 5, 86–96. [M. Kaymakamova. Dve starobalgarski letopisni sachineniya ot XI v. – Istoricheski pregled, 1976, kn. 5, 86–96.]

Кляшторный, С. Г. 2005 – С. Г. Кляшторный. Хазарские заметки. – В: Тюркологический сборник. 2003–2004. Тюркские народы в древности и средновековье. Москва: Издательская фирма „Восточная литература” РАН, 2005, 95–117. [S. G. Kljashturnyj. Hazarskie zametki. – V: Tjurkologicheskij sbornik. 2003–2004. Tjurkskie narody v drevnosti i srednovekovye. Moskva: Izdatel'skaja firma “Vostochnaja literatura” RAN, 2005, 95–117.]

Комар, А. В. 2013 – А. В. Комар. Хазарская дилемма: тюрки или теле. – В: Тюркологический сборник, 2011–2012. Политическая и этнокультурная история тюркских народов и государств. Москва: Наука – Восточная литература, 2013, 171–203. [A. V. Komar. Hazarskaja dilemma: tjurki ili tele. – V: Tjurkologicheskij sbornik, 2011–2012. Politicheskaja i etnokul'turnaja istorija tjurkskih narodov i gosudarstv. Moskva: Nauka – Vostochnaja literatura, 2013, 171–203.]

Куббель, Л. Е. 1988 – Л. Е. Куббель. Очерки потестарно-политической этнографии. Москва: Наука, 1988. [L. E. Kubbel'. Ocherki potestarno-politicheskoy etnografii. Moskva: Nauka, 1988.]

Куник, А. 1878 – А. Куник. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах. Часть I (Статьи и разыскания А. Куника и барона В. Розена). Приложение к XXXIIму тому Записок И. Академии наук. № 2. Санктпетербург, 1878. [A. Kunik. Izvestija Al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i Slavjanah. Chast' I (Stat'i i razyskanija A. Kunika i barona V. Rozena). Prilozhenie k XXXIImu tomu Zapisok I. Akademii nauk. No. 2. Sanktpeterburg, 1878.]

Куник, А. 1878 а – А. Куник. Разыскание 1-ое. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именику. – В: А. Куник. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах. Часть I (Статьи и разыскания А. Куника и барона В. Розена). Приложение к XXXIIму тому Записок И. Академии наук. № 2. Санктпетербург, 1878, 118–161. [A. Kunik. Razyskanie 1-oe. O rodstve Hagano-Bolgar s Chuvashami po slavjano-bolgarskomu Imeniku. – V: A. Kunik. Izvestija Al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i Slavjanah. Chast' I (Stat' i i razyskanija A. Kunika i barona V. Rozena). Prilozhenie k XXXIImu tomu Zapisok I. Akademii nauk. № 2. Sanktpeterburg, 1878, 118–161.]

Лисюченко, И. В. 2009 – И. В. Лисюченко. Наследование власти у восточных славян в былинном сюжете «Илья и Сокольник». – Известия Алтайского государственного университета. Серия „История. Политология”, 2009, № 4/4 (64/4). Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2009, 146–149. [I. V. Lisjuchenko. Nasledovanie vlasti u vostochnyh slavjan v bylennom sjuzhete “Ilja i Sokol'nik”. – Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija “Istorija. Politologija”, 2009, No. 4/4 (64/4). Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, 2009, 146–149.]

Лисюченко, И. В. 2012 – И. В. Лисюченко. Бездеятельный и фактический правители у восточных славян. Монография. Ставрополь, 2012, 352 с. [I. V. Lisjuchenko. Bezdejatelnij i faktičeskij praviteli u vostochnyh slavjan. Monografija. Stavropol', 2012, 352 s.]

Лисюченко, И. В. 2015 – И. В. Лисюченко. Титулатура правителей Руси и хазарское влияние: между христианством и язычеством (князь, каган или король). – Вестник Ставропольской духовной семинарии, Выпуск 2(2), 2015. Ставрополь: Издательский центр СтДС, Дизайн-студия Б, 2016, 72–89. [I. V. Lisjuchenko. Titulatura pravitelej Rusi i hazarskoe vlijanie: mezhdru hristianstvom i jazyčestvom (knjaz', kagan ili korol'). – Vestnik Stavropol'skoj duhovnoj seminarii, Vypusk 2(2), 2015. Stavropol': Izdatel'skij tzentr StDS, Dizajn-studija B, 2016, 72–89.]

Малов, С. Е. 1946 – С. Е. Малов. Тюркизмы в языке “Слова о полку Игореве”. – Известия Академии Наук Союза ССР. Отделение литературы и языка, 1946, том V, вып. 2, 129–139. [S. E. Malov. Tjurkizmy v jazyke “Slova o polku Igoreve”. – Izvestija Akademii Nauk Sojuza SSR. Otdelenie literatury i jazyka, 1946, tom V, vyp. 2, 129–139.]

Милев, А. 1966 – А. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. София, 1966. [A. Milev. Gratzkite zhitiya na Kliment Ohridski. Sofia, 1966.]

Молчанов, А. А. 1999 – А. А. Молчанов. Дуальная модель „ванакт – лавагет” и институт соправительства в Ахейской Греции. – В: Nortia. Из истории культуры Средиземноморья и Причерноморья. Сборник, посвященный 80-летию А. И. Немировского. Афины, 1999, 53–62, рез. на греч. и нем. яз., с. 179, 181. [A. A. Molchanov. Dual'naja model' “vanakt – lavaget” i institut sopravitel'stva v Ahejskoj Gretzii. – V: Nortia. Iz istorii kul'tury Sredizemnomoryja i Prichernomoryja. Sbornik, posvjastennyj 80-letiju A. I. Nemirovskogo. Afiny, 1999, 53–62, rez. na grech. i nem. jaz., s. 179, 181.]

Молчанов, А. А. 1999 а – А. А. Молчанов. Дуальная модель „ванакт – лавагет” и институт соправительства в Греции II тыс. до н. э. – В: VI Чтения памяти профессора В. Д. Блаватского: К 100-летию со дня рождения. Тезисы докладов. Москва, 1999, с. 81. [A. A. Molchanov. Dual'naja model' “vanakt – lavaget” i institut sopravitel'stva v Gretzii II tys. do n. e. – V: VI Chtenija pamjati professora V. D. Blavatskogo: K 100-letiju so dnja rozhdenija. Tezisy dokladov. Moskva, 1999, s. 81.]

Москов, М. 1988 – Моско Москов. Именник на българските ханове (Ново тълкуване). София, 1988. [Mosko Moskov. Imennik na balgarskite hanove (Novo talkuvane). Sofia, 1988.]

Немет, Ю. 1976 – Ю. Немет. К вопросу о аварях. – В: Turcologica (Сборник к семидесятилетию академика А. Н. Кононова). Ленинград: Изд. „Наука”, 1976, 298–304. [Ju. Nemet. K voprosu o avarah. – V: Turcologica (Sbornik k semidesjatiletiju akademika A. N. Kononova). Leningrad: Izd. “Nauka”, 1976, 298–304.]

Немет, Ю. Авары... – Юлиус Немет. К вопросу об аварях. – Кумыкский мир. Культура, история, современность > Статьи > Кумыковедение > Общие вопросы > Раннее средневековье < <http://kumukia.ru/article-5005> >. [Julius Nemet. K voprosu ob avarah. – Kumykskij mir. Kul'tura, istoriya, sovremennost' > Statyi > Kumykovedenie > Obshtie voprosy > Rannee srednevekovye < <http://kumukia.ru/article-5005> >.]

Николов, Г. Н. 2002 – Георги Н. Николов. Хан и кавхан в България през VIII в. – В: Българи и унгарци – 1000 години заедно. Bolgárok és magyarok – 1000 éve együtt. Будапеща: Българско републиканско самоуправление – Изследователски институт на българите в Унгария, 2002, 38–46. [Georgi N. Nikolov. Han i kavhan v Balgaria prez VIII v. – V: Balgari i ungartzi – 1000 godini zaedno. Bolgárok és magyarok – 1000 éve együtt. Budapeshta: Balgarsko republikansko samoupravlenie – Izsledovatel'ski institut na balgarite v Ungariya, 2002, 38–46.]

Николов, Г. Н. 2005 – Георги Н. Николов. Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София: Академично издателство “Марин Дринов”, 2005. [Georgi N. Nikolov. Tzentralizam i regionalizam v rannosrednevekovna Balgaria. Sofia: Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov”, 2005.]

Новосельцев, А. П. 1990 – А. П. Новосельцев. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990. [A. P. Novosel'tzev. Hazarskoe gosudarstvo i ego rol' v istorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza. Moskva, 1990.]

Павлов, П., и Михайлов, С. 2015 – Пламен Павлов и Стоян Михайлов. Българският VIII век. – Глава III, в: Проф. д.и.н. Георги Атанасов, доц. д-р Веселина Вачкова, проф. д-р Пламен Павлов. Българска национална история. Том III. Първо българско царство (680–1018 г.). Велико Търново: Издателство „Абагар”, 2015, 111–139. [Plamen

Pavlov i Stoyan Mihaylov. Balgarskiyat VIII vek. – Glava III, v: Prof. d.i.n. Georgi Atanasov, dotz. d-r Veselina Vachkova, prof. d-r Plamen Pavlov. Balgarska natsionalna istorija. Tom III. Parvo balgarsko tzarstvo (680–1018 g.). Veliko Tarnovo: Izdatelstvo “Abagar”, 2015, 111–139.]

Пакин, А. В. 2000 – А. В. Пакин. В сердце “Края войны”: вопросы политической географии майя Центрального Петена в XVII в. – В: Развитие цивилизации в Новом Свете. Сборник статей по материалам Кнорозовских чтений. Москва, 2000, 114–136. [A. V. Pakin. V serdtze “Kraja vojny”: voprosy politicheskoy geografii majja Tzentral’ nogo Petena v XVII v. – V: Razvitie tzivilizatzii v Novom Svete. Sbornik statej po materialam Knorozovskih chtenij. Moskva, 2000, 114–136.]

Плетньова, С. 1980 – Светлана Плетньова. Древните българи в Източна Европа. – ИБИД. Кн. XXXIII, 1980, 29–40. [Svetlana Pletnyova. Drevnite balgari v Iztochna Evropa. – IBID. Кн. XXXIII, 1980, 29–40.]

Примов, Б., Цанкова-Петкова, Г. 1981 – Ст.н.с. Борислав Примов, ст.н.с. Геновева Цанкова-Петкова. България през VIII век. – В: История на България в четиринадесет тома. Том втори. Първа българска държава. София: Издателство на Българската академия на науките, 1981, 110–130. [St.n.s. Borislav Primov, st.n.s. Genoveva Tzankova-Petkova. Balgaria prez VIII vek. – V: Istorija na Balgaria v chetirinadeset toma. Tom vtori. Parva balgarska darzhava. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1981, 110–130.]

Пугачёв, А. Ю. 2008 – А. Ю. Пугачёв. Проблема генезиса Болгарской государственности в отечественной историографии второй половины XX века. – Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2008. Том 7, выпуск 1: История, 103–111. [A. Ju. Pugachiov. Problema genezisa Bolgarskoj gosudarstvennosti v otechestvennoj istoriografii vtoroj poloviny XX veka. – Vestnik NGU. Serija: Istorija, filologija. 2008. Tom 7, vypusk 1: Istorija, 103–111.]

Свердлов, Б. М. 1997 – Б. М. Свердлов. Становление феодализма в славянских странах. СПб., 1997. [B. M. Sverdlov. Stanovlenie feodalizma v slavjanskix stranah. SPb., 1997.]

Славова, Т. 2010 – Татьяна Славова. Владетел и администрация в раннесредновековна България. Филологически аспекти. [Поредица История и книжнина]. София, 2010. [Tatjana Slavova. Vladetel i administratzija v rannosrednovekovna Balgaria. Filologicheski aspekti. [Poreditza Istorija i knizhnina]. Sofia, 2010.]

Стеблева, И. В. 1976 – И. В. Стеблева. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. Москва, 1976. [I. V. Stebleva. Poetika drevnetjurkskoj literatury i ee transformatzija v ranneklassicheskij period. Moskva, 1976.]

Татаринцев, В. И. 1993 – В. И. Татаринцев. О происхождении тюркских tarqan ~ tarγan. – В: Этимология 1988–1990. Сборник научных трудов. Москва: „Наука”, 1993, 169–180. [V. I. Tatarintzev. O proishozhdenii tjurkskix tarqan ~ tarγan. – V: Etimologija 1988–1990. Sbornik nauchnyh trudov. Moskva: “Nauka”, 1993, 169–180.]

Тохтасъев, С. Р. 2012 – С. Р. Тохтасъев. Из комментариев к Константину Багрянородному. – В: Письменные памятники Востока, 1 (16), весна – лето 2012, 75–86. [S. R. Tohtas’ev. Iz kommentarijev k Konstantinu Bagrjanorodnomu. – V: Pis’mennye pamjatniki Vostoka, 1 (16), vesna – leto 2012, 75–86.]

Трепавлов, Б. В. 2004 – Б. В. Трепавлов. Вождь и жрец в эпическом фольклоре тюрко-монгольских народов: некоторые особенности традиционной организации власти у кочевников. – В: Монгольская империя и кочевой мир. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2004, 76–100. [B. V. Trepavlov. Vozhd’ i zhretz v epicheskom fol’klore tjurko-mongol’skix narodov: nekotorye osobennosti traditcionnoj organizatzii vlasti u kochevnikov. – V: Mongol’skaja imperija i kochevoj mir. Ulan-Ude: Izd-vo BNTZ SO RAN, 2004, 76–100.]

Умеров, Э. Ш. 2013 – Э. Ш. Умеров. К вопросу о языке болгарского ханства “Magna Bulgaria”. – Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. Том 26 (65), № 2, 2013, 206–217. [E. Sh. Umerov. K voprosu o jazyke bulgarskogo hanstva “Magna Bulgaria”. – Uchenye zapiski Tavricheskogo natsional’ nogo universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Serija “Filologija. Sotzial’nye kommunikatzii”. Tom 26 (65), № 2, 2013, 206–217.]

Хелимский, Е. А. 2003 – Е. А. Хелимский. Тунгусо-маньчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология. Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов, Люблина, 15–21 августа 2003. Hamburg, 2003. [E. A. Helimskij. Tunguso-man’chzhurskij jazykovoj komponent v Avarskom kaganate i slavjanskaja etimologija. Materialy k dokladu na XIII Mezhdunarodnom syezde slavistov, Ljubljana, 15–21 avgusta 2003. Hamburg, 2003.]

Цанкова-Петкова, Г. 1973 – Г. Цанкова-Петкова. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. – В: Античная древность и Средние века. Вып. 10. Свердловск, 1973, 167–180. [G. Tzankova-Petkova. Balgaro-vizantiyskite otnosheniya spored mirnite dogovori ot kraja na VII do nachaloto na IX v. – V: Antichnaja drevnost’ i Srednie veka. Vyp. 10. Sverdlovsk, 1973, 167–180.]

Юхас, П. 1985 – Петер Юхас. Тюрко-българи и маджари. Влияние на тюркско-българската култура върху маджарите. София, 1985, 454 с. [Peter Juhas. Tyurko-balgari i madzhari. Vliyanie na tyurksko-balgarskata kultura varhu madzharite. Sofia, 1985, 454 s.]

Ямаева, Е. Е. 2002 – Е. Е. Ямаева. Родовые прозвища тейлесов (к проблеме реконструкции военно-административной системы „тейлис/гардуш”). – Древности Алтая, № 88. Материалы, посвященные памяти А. В. Исова < <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2002/08/17.html> > [E. E. Jamaeva. Rodoviye prozvishta tioioliosov (k probleme

rekonstruktzii voenno-administrativnoj sistemy “tiolis/tardush”). – *Drevnosti Altaja*, № 88. Materialy, posvjashtenniye pamjati A. V. Isova <<http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2002/08/17.html>>]

Alföldi, A. 1933 – A. Alföldi. A kettős királyság a nomádoknál. – In: *Emlékkönyv Károlyi Arpád, születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933 október 7.* Budapest: Sárkány-Nyomda Részvénytársaság, 1933, 28–39.

Altheim, F., und Stiehl, R. 1956 – Franz Altheim und Ruth Stiehl. Qagan und Verwandtes. – *Südost-Forschungen*, Vol. 15, Jan. 1, 1956, 69–85.

Beševliev, V. 1975 – V. Beševliev. Καμπυγάρως = qap(a)γan. – *Acta Orient. Hung.* 29, 1 (1975), 93–97.

Claessen, H. J. M. 1981 – Henri J. M. Claessen. Specific Features of the African Early State. – In: Claessen, Henri J., and Skalník, Peter (eds.). *The Study of the State [New Babylon: Studies in the Social Sciences, 35]*. The Hague – Paris – New York, 1981, 59–86.

Claessen, H. J. M. 1986 – H. J. M. Claessen. Kingship in the Early State. – In: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde (Leiden)*, 142 (1986), No 1, 113–127. <http://www.kitlv-journals.nl/files/pdf/art_BKI_1262.pdf>

Clauson, G. 1956 – Gerard Clauson. A Note on Qapqan. – *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 1/2 (Apr., 1956), 73–77.

Curta, F. 2006 – Florin Curta. Qagan, Khan, or King? Power in early medieval Bulgaria (Seventh to ninth century). – *Viator*, 2006, vol. 37, [Note(s): vii, 1–31 [32 p.]]

Czegléd, K. 1966 [2004] – K. Czegléd. Sacred Kingship among the Peoples of the Steppes. – Carleton College. *Medieval and Renaissance Studies. Translated Secondary Studies*, 28 October 2004 <https://apps.carleton.edu/curricular/mars/assets/Czegledy_on_Sacral_Kingship.pdf>, 9 pp.

An English translation by W. L. North of K. Czegléd, “Das Sakrale Königtum bei den Steppenvölkern,” *Numen* 13 (1966): 14–26. This article was first presented as a lecture to the History of Religion Conference at Strassburg, 19 September 1964.

Czegléd, K. 1970 – K. Czegléd. A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál. – *Magyar Nyelv*, 1970, 11–17.

Dalewski, Z. 2014 – Zbigniew Dalewski. *Modele władzy dynastycznej w Europie Środkowo-Wschodniej we wczesniejszym średniowieczu.* Warszawa: Instytut Historii PAN, 2014.

Deveike, J. 1950 – Jone Deveike. The Lithuanian Diarchies. – *The Slavonic and East European Review*, Vol. 28, No. 71 (Apr., 1950), 392–405.

Dudek, J. 2016 – Jarosław Dudek. *Chazarowie. Politika, kultura, religia. VII–XI wiek.* Wydanie I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2016.

Dybo, A. V. 2014 – A. V. Dybo. Early Contacts of Turks and Problems of Proto-Turkic reconstruction. – In: *Tatarica (Казань)*, № 2, 2014, 7–17.

Erdal, M. 2004 – Marcel Erdal. *A Grammar of Old Turkic.* Leiden: Brill, 2004.

Frazer, J. G. 1917 – J. G. Frazer. The Killing of the Khazar Kings. – *Folklore*, Vol. 28, No. 4 (Dec. 31, 1917), 382–407.

Golden, P. B. 1980 – Peter B. Golden. *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars.* 1–2. [Orientalis Hungarica 25/1–2.]. Budapest: Akademia Kiady, 1980.

Golden, P. B. 2005 [2011] – Peter B. Golden. *Khazarica: Notes on some Khazar terms.* – *Turkic Languages (Wiesbaden)*, 9/2, 2005, 205–222.

Препечатка: **Golden, Peter B.** *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes.* Edited by Cătălin Hriban. București – Brăila: Academiei Române Editura Istros, Editura Muzeul Brăilei, 2011, 223–246.

Golden, P. B. 2006 – Peter B. Golden. The Khazar Sacral Kingship. – In: *Pre-Modern Russia and Its World. Essays in Honor of Thomas S. Noonan.* Edited by Kathryn L. Reyerson, Theophanis C. Stavrou, and James D. Tracy. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, 79–102.

Golden, P. B. 2007 – Peter B. Golden. Irano-Turcica. The Khazar Sacral Kingship revisited. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60, 2007, 161–194.

Györffy, Gy. 1994 – György Györffy. Dual Kingship and the seven chieftains of the Hungarians in the era of the Conquest and the Raids. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Tomus XLVII, (1–2), 1994, 87–104.

James, E. O. 1959 – E. O. James. The Sacred Kingship and the Priesthood. – In: *La Regalita Sacra. Contributi al tema dell’ VIII Congresso Internazionale di Storia delle Religioni (Roma, aprile 1955).* Pubblicati col concorso della Giunta Centrale per gli Studi Storici, Roma. Leiden: E. J. Brill, 1959, 63–70.

Kim, H. J. 2013 – Hyun Jin Kim. *The Huns, Rome and the Birth of Europe.* Cambridge a. o.: Cambridge University Press, 2013.

Kim, H. J. 2017 – Hyun Jin Kim. The Political Organization of Steppe Empires and their Contribution to Eurasian interconnectivity: the Case of the Huns and their Impact on the Frankish West. – In: *Eurasian Empires in Antiquity and the Early Middle Ages. Contact and Exchange between the Graeco-Roman World, Inner Asia and China.* Edited by Hyun Jin Kim, Frederik Julian Vervaeke, Selim Ferruh Adalı. Cambridge University Press, 2017, 15–33.

Kristó, Gy. 1996 – Gy. Kristó. *Hungarian History in the Ninth Century.* Szeged, 1996.

- Li, Y.-S.** 2013 – Yong-Sōng Li. On the 51st line of the Tuñuquq incscription. – *Belleten*, 61–1, 2013, 57–66.
- Maenchen-Helfen, O.** 1973 – Otto Maenchen-Helfen. *The World of the Huns: Studies in Thier History and Culture*. Translated by Max Knight. Berkeley, CA: University of California Press, 1973, 602 pp.
- Mingarelli, B.** 2018 – Bernardo Mingarelli. *Collapse of the Hunnic Empire: Jordanes, Ardaric and the Battle of Nedao*. A thesis submitted to the Faculty of Arts in conformity with the requirements for the degree of Master of Arts in Classical Studies. Supervisor: Dr. Geoffrey Greatrex. Department of Classical and Religious Studies. Faculty of Arts, University of Ottawa. Ottawa: Canada, 2018.
- Pais, D.** 1931 – D. Pais. A gyula és a kündüh. – *Magyar Nyelv*, 27, 1931, 5–6, 170–176.
- Petrukhin, V.** 2004 – V. Petrukhin. A Note on the Sacral Status of the Khazarian Khagan. *Tradition and Reality*. – In: Al-Azmeh, A., and Bak, J. M. (eds.). *Monotheistic Kingship. The Medieval Variants*. Budapest, 2004, 269–275.
- Petrukhin, V.** 2013 – V. Petrukhin. Sacral Kingship and the Judaism of the Khazars. – In: Ślupecki, L., and Simek, R. (eds.). *Conversions. Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages*. Vienna, 2013, 291–302.
- Pohl, W.** 1988 – W. Pohl. *Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München, 1988.
- Pritsak, O.** 1955 – Omeljan Pritsak. *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955.
- Róna-Tas, A.** 1999 – A. Róna-Tas. *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History*. Budapest 1999.
- Róna-Tas, A.** 2007 – A. Róna-Tas. The Khazars and the Magyars. – In: Golden, P. B., Ben-Shammai, H., and Róna-Tas, A. (eds.). *The World of Khazars. New Perspectives*. Leiden – Boston, 2007, 269–278.
- Rowell, S. C.** 2014 – S. C. Rowell. *Lithuania Ascending: a pagan empire within east-central Europe. 1295–1345* [Cambridge studies in medieval life and thought: 4th ser., 25]. Cambridge University Press, 1994 [First published 1994; Reprinted 1995, 1997]. First paperback edition 2014].
- Rybatzki, V.** 2000 – Volker Rybatzki. Titles of Türk and Uyghur Rulers in the Chinese Sources. – *Central Asiatic Journal*, 44, 2 (2000), 205–292.
- Sinor, D.** 1954 – Denis Sinor. Qapqan. – *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3/4 (Oct., 1954), 174–184.
- Stepanov, T.** 2001 – Tsvetelin Stepanov. The Bulgar Title ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ: Reconstructing the Notions of Divine Kingship in Bulgaria, AD 822–836. – *Early Medieval Europe*, Vol. 10, 2001, Nr. 1, 1–19.
- Stepanov, T.** 2008 – Tsvetelin Stepanov. From ‘steppe’ to Christian empire, and back: Bulgaria between 800 and 1100. – In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Edited by Florin Curta with the assistance of Roman Kovalev. Leiden – Boston, 2008, 363–377.
- Varady, L.** 1989 – L. Varady. Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos. Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. – *Byzantinische Zeitschrift*, 82, 1989, 22–58.
- Wang, P.** 1995 – Penglin Wang. Indo-European Loanwords in Altaic. – *Sino-Platonic Papers*, 65 (February, 1995), 1–26.
- Werner, J.** 1984 – J. Werner. *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*. München, 1984.
- Werner, J.** 1985 – J. Werner. Kagan Kuvrat, fondatore della Magna Bulgaria. La sua tomba a Malaja Pereščepina presso Poltava. – *Archeologia medievale*, 12 (1985), 709–712.
- Werner, J.** 1992 – J. Werner. Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina. – *Germania*, 10 (1992), 430–436.

Съкращения:

- ИБИД** – Известия на Българското историческо дружество. [Izvestija na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo.]
- Именник...** – Именник на българските ханове (Старобългарско летописно съчинение). [Imennik na balgarskite hanove (Starobalgarsko letopisno sachinenie).]
- ППС** – Потестарно-политическа система. [Potestarno-politicheska sistema.]
- MGH SS** – Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.